

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TÜRKAN FAİQ qızı QURBANLI

**“MÜNAQİŞƏ SİTUASIYASI VƏ ONUN VERBAL NİTQDƏ ƏKSI
(BƏDİİ VƏ SİYASİ MƏTNLƏR ƏSASINDA)”**

HSM-060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:

fil.f.d.dos. V.E. Ağabəyli

BAKI-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-7
I FƏSİL. MÜNAQIŞƏ SITUASIYASININ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI.....	8-43
1.1. Münaqişə ünsiyyət növü kimi.....	8-22
1.2. Verbal nitqdə münaqişəli situasiya.....	22-27
1.3. Verbal aqressiya və münaqişə leksikası.....	27-43
II FƏSİL. BƏDİİ VƏ SIYASI MƏTNLƏRDƏ MÜNAQIŞƏ SITUASIYASININ VERBAL TƏZAHÜRÜ.....	43-69
2.1. Münaqişəli və mübahisəli nitq və onun bədii mətnlərdə əksi.....	43-58
2.2. Siyasi mətnlərdə münaqişə situasiyasını əks etdirən dialoqlar.....	58-69
NƏTİCƏ.....	69-72
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	73-78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnsanın kommunikativ davranışı sosial, iqtisadi və siyasi amillərlə müəyyən edilir, onlar fərdin psixoloji vəziyyətinə və kommunikantın linqvistik şüuruna təsir göstərir. Münaqişə fenomeni, onun təbiəti həmişə bəşəriyyəti narahat etmişdir. Münaqişə zonasında fərdin nitq davranışını müəyyən edən amillərin təsviri, nitq münaqişəsinin linqvistik, sosial və psixoloji təbiətinin öyrənilməsi müxtəlif bilik sahələrinin maraq dairəsindədir.

Nitq fəaliyyəti insan tərəfindən həm xarici (interpersonal), həm də daxili (intrapersonal) nitq formasında həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan, xarici nitqin başqa insanlara, daxili nitqin özünə ünvanlandığını müəyyən etmək olar. Əgər daxili nitq prosesində danışan özünə müraciət edərsə, o zaman ifadəni genişləndirilmiş formada həyata keçirməyə ehtiyac yoxdur. Buna görə də, öz formasında daxili nitq əsas semantik yükü daşıyan ayrı-ayrı sözlərin əqli bərpası əsasında mövcud ola bilər. İnsanın daxili nitqdə işlətdiyi sözlər xarici nitqdən fraqment, ixtisar və söz birləşməsi baxımından fərqlənir. Verbal nitq əsasında şəxsiyyətin dünyagörüşü müəyyənləşdirilir, onun əxlaqi baxışları, arzuları, idealları, istəkləri, şübhələri və inancları təzahür edilir. Qədim zamanlardan insanlarda dərin maraq doğuran daxili nitq insan psixikasının mürəkkəb və qeyri-müəyyən hadisəsidir.

Tədqiqatın aktuallığı münaqişənin linqvistik tədqiqinin nəzəri əsaslarının və praktiki metodlarının işlənilib hazırlanması zərurəti və müasir linqvistik vəziyyətlə əlaqədardır. Son illərdə elmi fikrin inkişafının aşkar tendensiyalarından biri də cəmiyyətdə insan davranışının müxtəlif aspektləri ilə bağlı mövzuya marağın dəyişməsidir. Ümumiyyətlə, münaqişə anlayışı hər bir bilik sahəsinə xasdır. Dilçilikdə konflikt bir neçə tərəfdən öyrənilir: onun strukturu və linqvistik təcəssüm vasitələri nəzərdən keçirilir.

Nitq konfliktologiyası koqnitiv, pragmatik və linqvistik biliklər sahəsinə proqnozlaşdırılan insanın nitq davranışını öyrənən bir elmdir. Konflikt situasiyasının bədii əsərin xarakterinin daxili nitqinin müxtəlif formalarında əks etdirilməsi süjetin inkişafı və müəllifin ifadəsi üçün zahiri konfliktdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Linqvistik təzahürün hərtərəfli tədqiqi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, nitq təkcə şəxsiyyətdaxili diskursda özünü göstərə bilməyə də, sosial münasibətləri əks etdirə bilər. Nitq fəaliyyəti həm də xarici amillərdən minimal və ya tamamilə asılı olmayan şəxslərarası ünsiyyət çərçivəsində mövcud ola bilər. Çox vaxt nitq bədii ədəbiyyatda istifadə olunur, əsərdəki obraz vasitəsilə yazıçılar dünyanı müxtəlif prizmadan analiz edir. Münaqişə insan varlığının daimi elementi kimi və onun həyatımızda təzahürü bəşəriyyətin ən yaxşı düşüncələrini həmişə narahat etmişdir. Özündə konflikt əksliklərin qarşıdurması mənasını verən anlayışdır və bu baxımdan konflikt ünsiyyət prosesində reallaşır.

Tədqiqat paradigmasını müəyyən edən metodoloji konsepsiyalar kimi dilin mürəkkəb sistem-strukturunun öyrənilməsinə antroposentrizm, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə prinsipləri, semasioloji, funksional-sistem, fəaliyyət əsaslı yanaşmalar qəbul edilir. Münaqişə həyat reallığı kimi bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir: fəlsəfə, hüquq, sosiologiya, pedaqogika və s. Dilçi üçün konfliktin nitq xüsusiyyətləri müxtəlif xarici amillərin qarşılıqlı təsirinin təzahürü kimi maraq doğurur və ən mühüm vəzifə münaqişənin yaranması, inkişafı və həllini şərtləndirən amilləri müəyyən etməkdir. Dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsi digər elm sahələri kimi, ilk növbədə, antroposentrik yanaşma ilə səciyyələnir. Dil insan fəaliyyəti aspektində öyrənilir, linqvistik tədqiqatın ənənəvi obyektləri insanlar üçün əhəmiyyəti baxımından nəzərdən keçirilir. Çox vaxt münaqişəni həll etmək üçün əlimizdə olan yeganə vasitə hər şeyi müzakirə etmək bacarığımızdır.

Münaqişə vəziyyətlərində yaxşı ünsiyyət gərginliyi azaldır, inamı artırır, münasibətləri gücləndirir və insanları rahat hiss edir. Münaqişənin həlli yaxşı ünsiyyətdən ibarətdir. Münaqişə vaxtı insanlar çox emosional ola bilər. Əksər hallarda münaqişəni həll etmək üçün yeganə vasitə ünsiyyət bacarıqlarıdır. Yaxşı ünsiyyət danışmaqdan daha çox dinləməkdir. “Münaqişə o zaman baş verir ki, əgər iki və ya daha artıq tərəf (fərd və ya qrup) hesab etsin ki, onların maraqları, məqsədləri və ya ambisiyaları bir-birinə uyğun gəlmir, bu zaman onlar düşmən münasibətini ifadə edir və öz hərəkəti ilə digər tərəflərin maraqlarının qorunmasına maneçilik törədirlər.” [23, s. 13]

Tədqiqatın aktuallığı münaqişənin və ahəngdar sosial-kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin linqvistik tədqiqinin nəzəri əsaslarının və praktiki metodlarının işlənilib hazırlanması zərurəti və müasir linqvistik vəziyyətlə əlaqədar bu vacib problemin həll edilməmiş problemi ilə müəyyən edilir. Bu gün dilçiliyin digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi həm nitq fəaliyyətinin özünün, həm də nitq prosesinin öyrənilməsi baxımından oldquca aktualdır. Dilçilərin, psixolinqvistlərin, psixoloqların, mədəniyyətşünasların diqqətini cəlb edən digər sahə ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal komponentlərinin öyrənilməsidir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Münaqişə və konflikt kommunikasiyası problemi müxtəlif elmi və praktiki bilik sahələri üzrə F. Bekon [35], J.J. Russo [47], A. Smit [49], T. Hobbs [39], G. V.F. Hegel [38] və s. kimi dünya şöhrətli mütəfəkkirlər tərəfindən araşdırılmışdır. Ölkəmizdə isə mövcud problem həm dilçilər, həm də konfliktoloqların araşdırma obyektinə çevrilmişdir, müvafiq problemin mühüm aspektləri A.Babayev [6], N. Abdullayev [4], K. Əliyev [12;13], R. Əliyev [14], A. Əlizadə [15], H. Həsənov [16], Q. Abbasova [3], A.Abbasbəyli [1], S. Hüseyinov [18], E. Qaracayeva [18], P. Darabadi [1], Ə. İbrahimov [1] tərəfindən işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti konflikt münasibətlərini, onların leksik, sintaktik və funksional xüsusiyyətlərini əks etdirən diktemalar vasitəsilə tədqiq etmə üsulları və struktur formalarıdır. Tədqiqatın obyektii bədii əsər və siyasi mətnlər üzrə verbal nitqdə konflikt situasiyasının əks olunmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu dissertasiya işinin məqsədi münaqişə situasiyasının mahiyyəti, bədii və siyasi mətnlər əsasında verbal nitqdə əks olan münaqişənin nəzəri və metodoloji əsaslarını inkişaf etdirməkdir.

Tədqiqatın məqsədinin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

- 1). Münaqişə fenomeninin mahiyyətini nəzərdən keçirmək və konfliktin bədii mətndə əks olunmasının linqvistik mexanizmlərini araşdırmaq.
- 2). Münaqişə vəziyyətinin daxili nitqdə müxtəlif mətn növlərində və daxili nitqin müxtəlif formalarında əks olunmasını nəzərdən keçirmək.

3). Bədii əsərin mətnində münaqişəli nitqin növ və formalarını, habelə münaqişəli nitqin rolunu öyrənmək.

4). Siyasi əsərin mətnində münaqişəli nitqin növ və formalarını, habelə münaqişəli nitqin rolunu öyrənmək.

5). Mətnin kompozisiya və semantik strukturunun yaradılmasında konflikt vəziyyətinin daxili nitqdə əks olunmasını aşkar etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada münaqişə situasiyası və onun verbal nitqdə əksi bədii və siyasi mətnlər əsasında hərtərəfli tədqiq etmək məqsədilə nitq və konflikt anlayışları birləşdirilib. Dissertasiya işində şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin ən mühüm təzahürlərindən birinin - nitq konfliktinin ahəngdar nitq ünsiyyəti fonunda tədqiqinə kompleks sistemli yanaşma nəzərdə tutulur. Bu yanaşma bu fenomenin təbiətini və fəaliyyət mexanizmlərini anlamağa, onun dərin səbəb-nəticə əlaqələrini aşkar etməyə, linqvistik, psixoloji (şəxsi) vəhdət sayəsində konflikt ifadəsinin funksional xüsusiyyətlərini mübahisə etməyə imkan verir.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işi təbiətdə, cəmiyyətdə və şüurda hadisələrin ümumbəşəri əlaqəsi, dilin reallıq və təfəkkürlə əlaqəsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, forma və məzmun vəhdəti haqqında müddəalara uyğun olaraq aparılmışdır. Tədqiqatda struktur və mənalı müşahidə və təsvir metodunu, struktur təhlili, kontekstual təhlili, habelə təsnifat və sistemləşdirmə üsullarını əhatə edən hərtərəfli təhlil metodlarından istifadə olunur.

Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası. Tədqiq olunan materiallar bədii ədəbiyyatda və dövrü ədəbiyyatda əks etdirilmiş dialoqlarıdır. Tədqiqat işi bilavasitə bədii və siyasi mətnlər əsasında münaqişə situasiyası ilə bağlı çap olunmuş tədqiqatlara, nəşr olunmuş nəzəri mənbələrə əsaslanaraq həyata keçirilmişdir.

Tədqiqat işində siyasət dünyasındakı çıxışlardan, nitqlərdən, həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların əsərlərindən istifadə edilmişdir. Bununla yanaşı, Uniston Çörçilin, Heydər Əliyevin, Corc Buşun, İlham Əliyevin münaqişəli situasiyalardakı dolğun çıxışları nümunə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Elmi və praktiki dəyər ondan ibarətdir

ki, tədqiqatın materialları və nəticələri bir sıra universitet fənlərinin tədrisində stilistika, bədii ədəbiyyat və siyasi mətnlər üzrə praktik məşğələlərdə mətnin təhlili istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusunə dair “İngilisdilli ədəbiyyatda konfliktin linqvistik mahiyyəti” adlı məqalə dərc olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiyanın sturukturu qarşıya qoyulan tələbləri, göstərilən məsələləri özündə lazımi şəkildə əks etdirmişdir. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

MÜNAQİŞƏ SİTUASIYASININ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI

1.1. Münaqişə ünsiyyət növü kimi

Münaqişənin müxtəlif tərifləri var, lakin onların hamısı insanların qarşılıqlı münasibətinə gəldikdə fikir ayrılığı şəklini alan ziddiyyətin mövcudluğu ilə bağlıdır. Münaqişələr gizli və ya aşkar ola bilər, lakin onlar həmişə razılığın olmamasına əsaslanır. Buna görə də, münaqişə iki və ya daha çox tərəf - fərdlər və ya qruplar arasında razılığın olmaması kimi müəyyən edilir. Bir tərəf öz fikirlərini dikte etməyə, digər tərəfin də eyni addımı atmasına mane olmağa çalışır. Hər bir tərəf qarşı tərəfin nöqteyi-nəzərindən və məqsədlərindən fərqli olan öz baxışını qəbul etmək üçün əlindən gələni edir. “İnsanlar arasında müxtəlif səbəbdən konfliktlər, narazılıqlar, mübahisələr və s. ola bilər. Bütün hallarda etik normalar gözlənilməli, təhqiramiz sözlərə, ifadələrə yol verilməməlidir” [4, s.228].

Münaqişələrə ümumi sosial səviyyədə, ünsiyyət səviyyəsində və şəxsiyyətdaxili səviyyədə baxmaq olar. Münaqişə qarşı-qarşıya gələn maraqların, baxışların, istəklərin toqquşması, ciddi fikir ayrılığı, mübarizəyə aparan qızğın mübahisədir. Münaqişə opponetlərin və ya qarşılıqlı təsir subyektlərinin əks istiqamətli məqsədlərin, maraqların, fikir və ya baxışların mövqelərinin toqquşmasıdır. Beləliklə, vurğulamaq olar ki, “münaqişə” anlayışı adətən “ziddiyyət”, “müxalifət” anlayışları vasitəsilə müəyyən edilir. Frensiz Bekon münaqişə probleminə hərtərəfli diqqət yetirərək, onun sosial, siyasi, psixoloji və maddi əsaslarını təhlil edənlərdən biri idi [35]. Bu mövzu Tomas Hobbsun [39] əsərlərində də mövcuddur, burada müharibə - təbii şərait kimi təhlil edilir. Jan Jak Russo [47] münaqişədən yeganə çıxış yolunu sosial müqavilədə görürdü. Məşhur alman filosofu G.V.F. Hegel [38] isə münaqişələri güclü dövlətin əli ilə ram etməyə çağırırdı. Adam Smit xalqların sərvətinin təbiəti və səbəblərini tədqiq edərkən [49] ilk dəfə olaraq münaqişəni çoxsəviyyəli sosial hadisə kimi nəzərdən keçirmişdir. Müasir dünyada fərdlər tək bir mədəniyyəti təcəssüm etdirmirlər, lakin çox vaxt bir çox mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalıb və formalaşıblar. Biz ətrafımızdakı dünyanı müəyyən etmək üçün başqa

mədəniyyətləri öz standartlarımızla mühakimə etməyə başladığımız zaman münaqişə dövrü başlayır. Biliyin olmaması və ya öyrənmək istəməməsi də qəsdən qarşıdurma və ya anlaşılmazlıqla nəticələnə bilər.

Münaqişəni praktiki tərəfdən nəzərdən keçirsək, qeyd etmək olar ki, o, subyektlərin şüurlu qarşıdurması ilə insan fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, onun iştirakçıları öz dəyərlərini, ideallarını, maraqlarını müdafiə edirlər. Maraqların sadə ziddiyyətlərini, tərəflərin qarşıdurmasını isə münaqişə adlandırmaq olmaz, çünki onlar daim rəqabətdə və mübahisədə baş verir və münaqişələr yalnız müəyyən şərtlər daxilində yaranır. Ünsiyyətdə konflikt, yalnız subyektlərdən ən azı birinin ləyaqətinin pozulduğu təqdirdə baş verir. Dəyərlər, ideyalar, ehtiyaclar, maraqlar, zövqlər, vərdişlər, fikirlər, mövqelər arasında ziddiyyətlər həmişə mövcuddur, lakin konfliktlər insanların özləri tərəfindən yaradılır. Münaqişələrin ünsiyyətdə rolunun müəyyən edilməsi, münaqişənin həlli təcrübəsinin təhlilindən göründüyü kimi, birbaşa münaqişənin mahiyyətinin dərk edilməsindən asılıdır. “Münaqişə tərəflər arasında qarşıdurmada ifadə olunan obyektiv və ya subyektiv ziddiyyətlərin təzahürüdür” [41, s. 6].

Ünsiyyət zamanı razılaşmanın olmaması müxtəlif fikirlərin, baxışların, ideyaların, maraqların, baxışların və s. mövcudluğu ilə bağlıdır. Lakin o, heç də həmişə açıq-aşkar toqquşma, konflikt şəklində ifadə olunmur. Bu, yalnız mövcud ziddiyyətlər, fikir ayrılıqları kiminsə normal qarşılıqlı əlaqəsini pozduqda baş verir. Münaqişənin qarşılıqlı fəaliyyətində iştirakçının strateji niyyəti onun həyata keçirilməsi üçün taktiki üsulların - nitq taktikasının seçimini müəyyən edir. Nitq strategiyaları ilə nitq taktikası arasında ciddi əlaqə vardır. Kooperativ strategiyalarını həyata keçirmək üçün müvafiq olaraq əməkdaşlıq taktikalarından istifadə olunur: təkliflər, razılıq, güzəştlər, bəyənmə, təriflər, komplimentlər və s. Qarşıdurma strategiyaları qarşıdurma taktikaları ilə əlaqələndirilir: təhdid, hədə-qorxu, məzəmmət, ittihamlar, istehza, təhqir, təxribat və s. Nitq konfliktini zehni, sosial və etik amillərin yaratdığı ünsiyyət prosesində ünsiyyətçilərin qarşıdurmasının təcəssümüdür.

Nitq davranışının öyrənilməsi əsrin əvvəllərində iqtisadi dəyişiklik zamanı formalaşmış müasir dil situasiyasının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Müxtəlif mədəniyyət növləri fərqli dəyərlərə malikdirlər, fərqli mənəvi dəyərləri qəbul edən insanlar qarşılıqlı əlaqədə olduqda mədəni dəyərlər arasında ziddiyyətlər yaranır. İnsanın kommunikativ davranışı sosial, iqtisadi və siyasi amillərlə müəyyən edilir, onlar fərdin psixoloji vəziyyətinə və kommunikantın linqvistik şüuruna təsir göstərir. Münaqişə vəziyyətlərində davranışı tənzimləmək üçün ahəngdar nitq davranışını, nitq taktikasının optimal yollarını öyrənmək ehtiyacı nitq münaqişəsi şəraitində sosial və kommunikativ qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinə müraciəti müəyyənləşdirir. O.N. Qromova münaqişənin aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərdən bəhs edirdi: “Münaqişə normal sosial hadisədir, insanın özünün təbiətinə xas olan bioloji, psixoloji, sosial və digər amillər istər-istəməz çoxsaylı və müxtəlif konflikt vəziyyətlərinin yaranmasına səbəb olur;

- münaqişə sosial inkişaf prosesində müsbət funksiyalar yerinə yetirir, sosial həyatın ümumi mütərəqqi hərəkətini təmin edir, ümumbəşəri əhəmiyyətli sosial norma və dəyərlərin bərqərar olmasına kömək edir;

- cəmiyyətin həyatının iqtisadi, siyasi, mənəvi aspektlərində baş verən dəyişikliklərlə bu dəyişikliklər nəticəsində yaranan konflikt vəziyyətləri arasında əlaqə mövcuddur” [40, s. 11].

Müxtəlif amillərin sistemləşdirilməsi nitq münaqişəsini çoxşaxəli və geniş kontekstdə təsvir etməyə imkan verir. Münaqişə vəziyyətinin növündən və münaqişənin mərhələsindən asılı olaraq nitq davranışının uyğunlaşdırılmasının müxtəlif modellərindən istifadə olunur: münaqişənin qarşısının alınması modeli [potensial münaqişə vəziyyəti), münaqişənin neytrallaşdırılması modeli [münaqişə riski vəziyyəti) və münaqişənin uyğunlaşdırılması model [münaqişə vəziyyətinin özü).

Konfliktli nitq janrının təhlili münaqişə tərəflərinin niyyətindən asılı olaraq hansı linqvistik vasitələri seçdiklərini göstərir. İnsanlar müxtəlif vəziyyətdə istəklərindən asılı olaraq insanlarla ünsiyyət qururlar: valideynlər, həmyaşıdlar, iş yoldaşları, tanışlar və yad insanlar. Eyni zamanda, insanlar arasında münasibət, bu

münasibətlərin iştirakçısı kim olursa olsun, həmişə onların ünsiyyəti daim rəvan ola bilməz. Cəmiyyətdə insanlar arasında müxtəlif növ münaqişələr həmişə yaranmış və özünü göstərmişdir: şəxsiyyətlərarası və ailə münaqişələrindən tutmuş sosial sinif və dövlətlərarası münaqişələrə qədər. Münaqişələr bütün sosial institutların, sosial qrupların fəaliyyətində, insanlar arasında münasibətlərdə özünü göstərir. İnsan ünsiyyətində konfliktlərin rolu və yeri o qədər böyükdür ki, onların sosioloqlar və psixoloqlar tərəfindən dərk edilməsi və öyrənilməsi xüsusi elmi biliklər sahəsində formalaşmışdır. İlk dəfə olaraq elmi biliklərin predmeti hakimiyyətlə cəmiyyət, ayrı-ayrı sosial qruplar arasında olan və demokratiya təlimlərində öz əksini tapmış münaqişələr olmuşdur. Sonralar elmin maraq dairəsinə sosial-sinfi konfliktlər, siyasi, etnomilli, daha sonra isə qruplararası və şəxsiyyətlərarası münaqişələr də cəlb olunur. Nəhayət, cəmiyyət üçün vacib olan bütün münaqişə münasibətlərdə harmoniyanın sistemli təhlilinə ehtiyac var. Bu ehtiyac normal fəaliyyət və inkişafa qadir olan, yalnız məqsədyönlü şəkildə tənzimlənən və əsasən şüurlu şəkildə idarə olunan müasir cəmiyyətin təbiəti ilə diktə olunur.

Konfliktologiya müxtəlif konfliktlərin yaranması, inkişafı və fəaliyyətinin mücərrəd sistemlərdəki münaqişələrdən sosial qruplar və fərdlər arasında münaqişələrə qədər öyrənilməsinə əhatə edir. Ciddi səbəblərin olması münaqişənin baş verməsi demək deyil. Münaqişə baş verdikdə, onu həll etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmək lazımdır, bu üsullar adətən münaqişənin səbəbindən asılıdır. Əgər münaqişələr əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə və münasibətlərin inkişafına kömək edərsə, o zaman onlara funksional münaqişələr deyilir. Effektiv ünsiyyətə və qərar qəbul etməyə mane olan münaqişələr disfunksional (dağıdıcı) münaqişələr adlanır.

Münaqişə vəziyyətində yaxşı ünsiyyətin açarının yarısı, qarşı tərəfin fikrini aydın şəkildə “eşitmək” qabiliyyətidir ki, onları eşitdiklərini hiss etsinlər. Digər yarısı, demək istədiyinizi aydın şəkildə, qarşı tərəfin sizi başa düşməsinə imkan verəcək şəkildə ünsiyyət qurmaqdır və bu onları ehtiyaclarınıza və istəklərinizə rəğbət bəsləməyə təşviq edir. “Münaqişəni qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaranan, münaqişə subyektlərinin əks fəaliyyətindən ibarət olan və adətən mənfi emosiyalarla

müşayiət olunan mühüm ziddiyyətlərin həllinin ən kəskin yolu” kimi müəyyən edirlər” [30, s. 81].

Münaqişələr real (obyektiv) və qeyri-real (qeyri-obyektiv) ola bilər. Realist konfliktlər iştirakçıların müəyyən tələblərinin qane edilməməsi, bir və ya hər iki tərəfin fikrincə ədalətsiz olması, onlar arasında hər hansı üstünlüklərin bölüşdürülməsi nəticəsində yaranır və konkret nəticə əldə etməyə yönəlir. Qeyri-real konfliktlərin məqsədi yığılmış mənfi emosiyaların, incikliklərin, düşmənçiliyin açıq ifadəsidir, yəni burada kəskin konflikt qarşılıqlı əlaqəsi konkret nəticə əldə etmək vasitəsi deyil, özlüyündə məqsədə çevrilir. Real münaqişə qeyri-real münaqişəyə çevrilə bilər. Bu, emosional gərginliyi artırır və yığılmış mənfi emosiyalardan azad olmağı tələb edir. Qeyri-real münaqişələr həmişə qeyri-funksionaldır. Onları tənzimləmək, konstruktiv bir kanalla istiqamətləndirmək daha çətindir. Təşkilatda bu cür münaqişələrin qarşısını almağın etibarlı yolu əlverişli psixoloji mühit yaratmaq, menecerlərin və tabeliyində olanların psixoloji mədəniyyətini artırmaq, ünsiyyətdə emosional vəziyyətlərin özünü tənzimləmə üsullarını mənimsəməkdir.

Münaqişənin dörd əsas növü var:

1. Şəxsiyyətdaxili münaqişə;
2. Şəxsiyyətlərarası münaqişə;
3. Fərd və qrup arasında münaqişə;
4. Qruplararası münaqişə.

Şəxsiyyətdaxili münaqişə. Bu tip konfliktə münaqişə tərəfləri insanlar deyil, fərdin daxili dünyasının müxtəlif psixoloji amilləri və ya bir-birinə uyğun gəlməyən amillərdir: ehtiyaclar, motivlər, dəyərlər, hisslər və s. Daxili olaraq, bir təşkilatda işlə bağlı şəxsi münaqişələr müxtəlif formalarda ola bilər. Ən çox yayılmış formalardan biri, bir insanın müxtəlif rollarının ona ziddiyyətli tələblər qoyduğu münaqişədir. Məsələn, yaxşı ailə başçısı olmaqla (ata, ana, ər, arvad və s. rol) insan axşamları evdə keçirməlidir və rəhbər vəzifəsi onu işdə qalmağa məcbur edə bilər. Yaxud da sexin rəisi ustaya müəyyən sayda alətlər istehsal etməyi, texniki rəhbərə isə eyni zamanda avadanlığa texniki baxış keçirməyi tapşırırdı. Birinci konfliktin səbəbi şəxsi ehtiyaclarla istehsal tələblərinin uyğunsuzluğu, ikincisi isə təkbaşına idarəetmə

prinsipinin pozulmasıdır. İstehsalda işin həddindən artıq yüklənməsi və ya əksinə, iş yerində olmaq lazım gələrsə, işin olmaması səbəbindən daxili münaqişələr yaranı bilər.

Şəxslərarası münaqişə. Bu münaqişənin ən çox yayılmış növüdür. Təşkilatlarda bu tip münaqişə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bir çox liderlər bunun yeganə səbəbinin xarakterin fərqliliyi olduğuna inanırlar. Doğrudan da elə insanlar var ki, xarakter, davranış fərqliliyinə görə bir-biri ilə çox çətin anlaşır. Lakin daha dərin təhlil göstərir ki, belə münaqişələr adətən obyektiv səbəblərə əsaslanır. Çox vaxt bu, məhdud resurslar uğrunda mübarizədir: maddi sərvətlər, istehsal sahələri, avadanlıqdan istifadə müddəti, işçi qüvvəsi və s. Rəhbərlə tabeliyində olan işçi arasında münaqişələr yaranır, məsələn, tabeliyində olan işçi müdirin ona hədsiz tələblər qoyduğuna əmin olduqda və müdir hesab edir ki, tabeliyində olan işçi yaxşı işləmək istəmir.

Fərd və qrup arasında münaqişə. Qeyri-rəsmi qruplar öz davranış və ünsiyyət normalarını müəyyən edirlər. Belə qrupun hər bir üzvü onlara əməl etməlidir. Qrup qəbul edilmiş normalardan kənara çıxmağı mənfi hal hesab edir, fərddə qrup arasında münaqişə yaranır. Bu tip digər münaqişə qrupla lider arasında olur. Bu cür münaqişələr avtoritar liderlik üslubunda ən çətin formada olur.

Qruplararası münaqişə. Təşkilat çoxlu formal və qeyri-rəsmi qruplardan ibarətdir və onlar arasında münaqişələr yaranı bilər. Məsələn, rəhbərliklə əməkdaşlar arasında, müxtəlif şöbələrin nümayəndələri, şöbələr daxilində qeyri-rəsmi qruplar arasında, idarə ilə həmkarlar ittifaqı arasında münaqişələr yaranı bilər. Təəssüf ki, qruplararası münaqişənin ümumi nümunəsi idarəetmənin yuxarı və aşağı səviyyələri, yəni rəhbər və işçi heyəti arasında fikir ayrılığıdır. Bu, disfunksional münaqişənin əsas nümunəsidir. Qruplararası münaqişələr məhdud resurslar (güc, sərvət, ərazi, maddi ehtiyatlar və s.) uğrunda mübarizədə məqsədlərin uyğunsuzluğu, yəni real rəqabətin mövcudluğu, həmçinin sosial rəqabətin yaranması ilə əlaqədardır.

Münaqişələrin səbəbləri məqsədlərin fərqliliyi, tərəfdaşların psixoloji uyğunsuzluğu, qeyri-qənaətbəxş ünsiyyət, bacarıqsızlıq və s. ola bilər. İnsanlar fərqlidirlər, real vəziyyəti müxtəlif yollarla dərk edirlər, bu da çox vaxt müəyyən bir

hadisə ilə bağlı bir-birimizlə razılaşmamağımıza səbəb olur. Münaqişələr təkcə danışıqlar çərçivəsində deyil, istənilən işgüzar və şəxsi təmaslarda da yaranır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bütün konfliktlərin əsasını insanlar arasında və ya şəxsiyyətin özünün strukturunda yaranan ziddiyyətlər təşkil edir. Məhz ziddiyyətlər münaqişə tərəfləri arasında qarşıdurmaya səbəb olur. Eyni zamanda, insanların şüurundan asılı olmayan obyektiv ziddiyyətlər, onların həyat tərzinin sosial-iqtisadi şərtlərindəki əhəmiyyətli fərqlərdən qaynaqlanır, cəmiyyətdə münaqişələrin yaranmasında əsas rol oynayır. Bir insanın cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi mövqeyi əsasən onun davranış və hərəkətlərinin xəttini deyil, həm də onun şüurunu, maraqlarını və məqsədlərini müəyyən edir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, münaqişəyə səbəb olan ziddiyyətlər mütləq obyektiv xarakter daşımır. Onlar subyektiv şəxsi amillərə görə subyektiv və hətta xəyali də ola bilər. Ancaq bir insan üçün vacibdirsə, o zaman münaqişə vəziyyətinə səbəb ola bilər.

Şəxslərarası ünsiyyət prosesində nitqə aid vəzifələr müxtəlif fərdlər, daxili nitqdə eyni fərd tərəfindən ifadə edilir. Bu prosesin psixoloji əsası fərdin başqasının fikirlərini öz nitqində canlandırmaq, həmçinin öz nitqinə başqasının kimi reaksiya vermək qabiliyyətidir. Bədii əsərin mətnində konflikt ünsiyyətinin əksini öyrənərək, konflikt vəziyyətləri ilə münaqişələri ayırd etmək lazımdır. Münaqişə vəziyyəti fikir ayrılıqlarının, yəni istəklərin, fikirlərin, maraqların toqquşmasıdır. Bu açıq münaqişəyə, xarici qarşıdurmaya səbəb ola bilər və ya fikir ayrılıqlarının sülh yolu ilə həlli, ziddiyyətlərin tənzimlənməsi ilə başa çata bilər. “Buna görə də münaqişə iki tərəfin (münaqişə iştirakçılarının) məqsəd, maraq, baxış sahəsində qarşıdurma vəziyyətidir ki, bunun nəticəsində tərəflərdən hər biri şüurlu və fəal şəkildə fiziki və ya şifahi olaraq əks tərəfin zərərinə hərəkət edir” [57, s.19].

Münaqişə istəklərin, fikirlərin toqquşmasından yaranan qarşılıqlı mənfi münasibətdir. bunlar emosional stress ilə ağır təbiətli insanlar arasında fikir ayrılıqlarıdır. Fəlsəfi baxımdan ünsiyyət yalnız zahiri deyil, həm də daxili ola bilər. Sözün geniş mənasında ünsiyyət təkcə şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi deyil, həm də insanın şüurunun hüdudları daxilində həyata keçirilə bilər. Bir insanın müxtəlif hipostazlarının onun şüurunun hüdudları daxilində qarşılıqlı əlaqəsi şəxsiyyətdaxili

ünsiyyətin mahiyyətini təşkil edir. Daxili nitqin mövcudluğunun başqa bir forması daxili dialoqdur. Bədii mətndə dialoji daxili nitqdən istifadənin məqsədi, əsasən, qəhrəmanın emosional vəziyyətini münaqişə vəziyyətini qələmə almaqdır. Çox vaxt bu münaqişə vəziyyətinin həlli üçün mümkün variantların axtarışı mərhələsidir.

Münaqişənin sosial əhəmiyyəti fərqlidir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin əsasında hansı dəyərlərin dayanmasından asılıdır. Bəzən ünsiyyətçilər arasında ünsiyyətin bütün formaları problem yaradır. Səbəblər həm xarici məhdudiyyətlər, həm də daha dərin, daxili ziddiyyətlər ola bilər. Hər hansı bir insanın ünsiyyət prosesində qarşılaşdığı çoxsaylı gündəlik çətinlikləri dəf edə bilməməsi, emosional pozulmalara səbəb olur, fiziki və psixi sağlamlığı pozur. Xarici ünsiyyət məhdudiyyətləri təbiətdə fərqli ola bilər. Təmasda təzahür edən və tərəflər arasında narazılıq yarada bilən məhdudiyyətlər var. Emosional məhdudiyyətlər yaradılmış ünsiyyət mühiti ilə müəyyən edilir. Əgər həmsöhbətlər bir-birləri ilə görüşərkən həqiqi sevinc və sevgi yaşayırlarsa, o zaman ünsiyyətin xoşbəxt anlarına kölgə salmamaq üçün narahatlıqlarını və problemlərini gizlədirlər. Ünsiyyət tərəfdaşları bir-birinə emosional soyuq olduqda, münaqişənin qarşısını almaq üçün təmasda yalnız saxtakarlıqdan istifadə edirlər.

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə zorakılıq bu və ya digər səbəbdən müvafiq verbal vasitələrdən istifadə edərək bu cəhdləri boğur və həmsöhbətini də eyni şeyi etməyə məcbur edir. Belə məhdudiyyətlər arasında aşağıdakı maneələri qeyd etmək olar. Qavrama maneəsi çox vaxt anlaşılmaz nitq, söhbətdə fikirlərin qeyri-səlis formalaşdırılması, həmsöhbətə qarşı qərəzli münasibətlə yaranır. Danışığın nitqi onun mənası qədər vacibdir. Xarici məhdudiyyətlərə əlavə olaraq, münaqişənin səbəbi kimi özünü göstərən və ya ona töhfə verən digər amillər ünsiyyətə maneə kimi çıxış edə bilər. Hər hansı bir hərəkətin arxasında həmişə müəyyən məqsədlər dayanır və münaqişənin arxasında ünsiyyət tərəfdaşlarının bu məqsəd və istəklərinin uyğunsuzluğu dayanır. Münaqişə diskursu çərçivəsində ünsiyyət, təbii dilin əlamətlərindən qurulmuş replika addımlardan istifadə etməklə həyata keçirilən opponentlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. “Rəqibin replikası təmas qurmaq və dinləyicinin diqqətini saxlamaq üçün istifadə olunur. Dil vasitələri ilə nitqin məqsədyönlü şəkildə

gücləndirilməsi müəyyən nitq-davranış reaksiyası üçün nəzərdə tutulmuşdur” [46, s. 92]. Münaqişə diskursunun inkişafı o zaman mümkündür ki, opponentlər bir-birinə təsir edə bilsinlər.

Kommunikasiyanın məqsədyönlü şəkildə gücləndirilməsi münaqişənin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Münaqişəli diskurs o zaman inkişaf edir ki, hər iki opponent həmsöhbətinin nöqtəyi-nəzərini dəstəkləmədən bir-birinə təsir etməyə çalışır. Beləliklə, konfliktli diskurs bir-biri ilə əlaqəli bir neçə hadisədən ibarət olduğundan qrup xarakteri daşıyan əlamətlər sistemi kimi başa düşülür:

-Rəqiblər arasında yaranan ziddiyyətlər.

-Münaqişənin yetkinləşməsi - rəqibin gözündə öz prioritetlərinin tənzimlənməsidir.

-Kulminasiya - münaqişədə ən yüksək gərginlik nöqtəsinə çatır, hər iki tərəf ən sərt arqumentlərdən istifadə edir və istənilən vasitə ilə öz baxışlarını sübut etməyə çalışır.

-Kondessensiya - münaqişənin hər iki tərəfinin bəzi aspektlərinin qarşılıqlı dəstəyi (razılaşması). Hər iki tərəfin bir nöqtəyi-nəzəri dəstəklədiyi yekun hadisə - münaqişəli vəziyyətin həlli ümumi nəticələrə gəlir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, münaqişə yalnız iki fərqli nöqtəyi-nəzərdən və onların maraqlarının uyğunsuzluğundan yaranır. Semiotika nöqtəyi-nəzərindən konfliktli diskurs həm şifahi əlamət, həm də paraverbal hesab oluna bilər, bu baxımdan onun açıq və gizli mənası vardır.

Göründüyü kimi, münaqişə ünsiyyətdə uğurun ilkin şərtini pozur. Əlbəttə, təsəvvür etmək olmaz ki, ünsiyyət həmişə və istənilən şəraitdə rəvan gedir və daxili ziddiyyətlərdən məhrumdur. Bəzi hallarda, bir-birini istisna edən dəyərlərin, tapşırıqların və məqsədlərin mövcudluğunu əks etdirən fikir ayrılığı, mövqelərin antaqonizmi var ki, bu da bəzən qarşılıqlı düşmənçiliyə çevrilir - şəxsiyyətlərarası münaqişə yaranır. İnsanlar münaqişələrdən qaçmalı və nəyin bahasına olursa olsun onları həll etməli, onları bacarıqla idarə etməyi bacarmalıdırlar. Münaqişələrin idarə edilməsinin ikiölçülü modeli vardır, onun bir ölçüsü başqa insanların maraqlarına diqqətə əsaslanan şəxsiyyət davranışdır, ikincisi, başqalarının məqsədlərinə məhəl qoymamağı və öz mənafeyini qorumağı nəzərdə tutan davranışdır.

Münaqişə tərəfinin kifayət qədər gücə malik olmadığı və onun nöqtəyi-nəzəri əks tərəfin nöqtəyi-nəzərindən fərqli olduğu və bunu sübut etmək üçün kifayət qədər arqumentlərinin olmadığı bir vəziyyətdə bu üslubdan istifadə etmək mümkün deyil. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu strategiya nadir hallarda uzunmüddətli nəticələr verir, çünki uduzan tərəf öz iradəsi əleyhinə qəbul edilən qərarı dəstəkləməyə, hətta onu sabotaj etməyə cəhd edə bilər. Kompromis münaqişə tərəfinin fikir ayrılıqlarını qarşılıqlı güzəştlər əsasında həll etmək, onların maraqlarının qismən təmin edilməsinə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu baxımdan tərəflər bir-birindən fərqli olduqları üçün daha səthi səviyyədə həyata keçirilir.

İdarəetmə situasiyalarında güzəştə getmək bacarığı yüksək qiymətləndirilir, çünki o, pis niyyəti azaldır və münaqişəni tez həll etməyə imkan verir. Barışıq üslubu hər bir iştirakçıdan nəyəsə nail olmaq üçün müəyyən verbal bacarıqları tələb edir. Ancaq bir müddət sonra kompromis həllin mənfi nəticələri də görünə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər digər mümkün həll yolları hərtərəfli təhlil edilmədən kompromis əldə olunubsa, o zaman bu, münaqişəli vəziyyətin ən optimal nəticəsi olmaya bilər. Bundan əlavə, bir az dəyişdirilmiş formada münaqişə yenidən yarana bilər, çünki onu doğuran problem həll olunmamış qalır.

Münaqişələrin həlli üçün kompromis strategiyası aşağıdakı hallarda istifadə edilə bilər:

- hər iki tərəf eyni dərəcədə inandırıcı arqumentlərə malikdir və eyni gücə malikdir;
- tərəflərdən birinin istəyindən məmnunluq onun üçün çox da vacib deyil;
- ola bilsin ki, problemin həllinə başqa yanaşmalar səmərəsizdir;
- kompromis sizə ən azı nəyisə qazanmağa imkan verəcək, bu, hər şeyi itirməkdən qat-qat cəlbedicidir.

Qarşıdurmadan fərqli olaraq, əməkdaşlıq fərqi deyil, bütün münaqişə tərəflərinin istəklərinə cavab verən həll yolunun birgə axtarışını nəzərdə tutur. Bu, münaqişə vəziyyətinə səbəb olan problemin vaxtında və düzgün diaqnostikası, münaqişənin həm xarici, həm də gizli səbəblərini aydınlaşdırmaq, hamı üçün ümumi məqsədə nail olmaq üçün tərəflərin birgə fəaliyyət göstərməyə hazır olması ilə mümkündür.

Bu üslub münaqişə tərəflərinin fikir ayrılığının ağıllı insanların nəyin doğru və nəyin yanlış olduğuna dair öz fikirlərinin olmasının qaçılmaz nəticəsi olduğu inamına əsaslanır. Bu strategiya ilə iştirakçılar bir-birinin öz rəyini tanıyır və onu anlamağa hazırdır ki, bu da onlara fikir ayrılıqlarının səbəblərini təhlil etmək və hamı üçün məqbul olan çıxış yolu tapmaq imkanı verir. Əməkdaşlığın faydaları danılmazdır: hər bir tərəf minimum itki ilə maksimum fayda əldə edir. Əməkdaşlıq bütün üslubların ən çətini, eyni zamanda münaqişəli vəziyyətlərin həllində ən təsirlisidir. Onun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tərəflər ən məqbul həll yolu tapırlar ki, bu da onları rəqibdən tərəfdaşa çevirir. Bu, bütün iştirakçıları münaqişənin həlli prosesinə cəlb etmək yollarını tapmaq və hamının ehtiyaclarını ödəməyə çalışmaq deməkdir. Bir qayda olaraq, bu yanaşma işdə və şəxsi həyatda uğur qazanmağa kömək edir.

Bundan əlavə, qarşı tərəfin istəklərinin arxasında hansı ehtiyacın dayandığını müəyyən etmək, mövcud fikir ayrılıqlarının bir-birini nə ilə kompensasiya etdiyini öyrənmək lazımdır. Müəyyən edilmişdir ki, hər iki tərəfin qalib gəldiyi yerdə onlar qəbul edilən qərarlara daha çox meyilli olurlar. Ancaq belə bir strategiya qərarları izah etmək, qarşı tərəfi dinləmək və emosiyalarınızı cilovlamaq bacarığını tələb edir. Bu amillərdən birinin olmaması bu üslubu təsirsiz edir. Münaqişəni həll etmək üçün bu strategiya aşağıdakı hallarda istifadə edilə bilər:

- problemə yanaşmaların hər biri vacibdirsə və kompromis həll yollarına imkan vermirsə, bununla belə, ümumi həll yolu tapmaq lazımdır;
- əsas məqsəd birgə iş təcrübəsi əldə etməkdir, tərəflər bir-birini dinləyə və öz maraqlarının mahiyyətini ifadə edə bilirlər;
- münaqişə tərəfi ilə uzunmüddətli, möhkəm və qarşılıqlı asılı münasibətin olması;
- baxış nöqtələrini birləşdirmək lazımdır.

Münaqişə tərəflərin bilavasitə maraqlarına təsir etmədikdə yayınma strategiyası həyata keçirilir. Bu üsluba riayət edən insan münaqişədən uzaqlaşmağa çalışır. Əgər fikir ayrılığının predmeti insan üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmirsə, situasiya öz-özünə həll oluna bilirsə, münaqişənin effektiv həlli üçün şərait yoxdursa, strategiyanın tətbiqi münasib ola bilər. Münaqişələrdə davranış tərzini kimi yayınma

konflikt vəziyyətində iştirak edən şəxslə əməkdaşlıq etmək və öz maraqlarını həyata keçirmək üçün fəal səylər göstərmək, eləcə də yarı yolda rəqiblərlə görüşmək istəyinin aydın olmaması ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, münaqişə edən tərəf yayınma (qaçmaq) strategiyasından istifadə edə bilər, əgər:

- fikir ayrılığının mənbəyini digər daha vacib vəzifələrlə müqayisədə əhəmiyyətsiz hesab edir;
- məsələni öz xeyrinə həll edə bilməyəcəyini və ya hətta istəmədiyini bilir;
- problemi onun üçün arzu olunan şəkildə həll etmək gücü azdır;
- hər hansı qərar qəbul etməzdən əvvəl vəziyyəti öyrənmək və əlavə məlumat almaq üçün vaxt qazanmaq istəyir;
- hesab edir ki, problemin dərhal həlli təhlükəlidir, çünki münaqişənin açıq müzakirəsi vəziyyəti daha da pisləşdirə bilər;
- tabeliyində olanların münaqişəni özləri həll edə biləcəyinə inanır;
- hesab edir ki, ünsiyyət nöqtəyi-nəzərindən çətin olan insanlar münaqişəyə cəlb olunur və s.

Bu üslubun problemdən qaçmaq və ya məsuliyyətdən yayınmaq olduğunu fikirləşmək düzgün deyil. Əslində, bəzən geri çəkilmə və ya təxirə salınma münaqişə vəziyyətinə mükəmməl uyğun cavab ola bilər, çünki bu müddət ərzində bu, öz-özünə həll edilə bilər. Yayınma subyektiv, emosional xarakterli səbəblərdən yaranan şəxsiyyətlərarası münaqişə şəraitində əsaslandırılır. Əgər münaqişə obyektiv əsasda yaranıbsa, o zaman belə bir vəziyyətdə yayınma və neytrallıq səmərəsiz ola bilər, çünki mübahisəli problem öz əhəmiyyətini saxladığından, onu doğuran səbəblər öz-özünə aradan qalxmır, əksinə daha da kəskinləşir.

Uyğunlaşma strategiyasında tərəflər birlikdə hərəkət edirlər, lakin eyni zamanda ortaq məxrəcə gəlmək və normal iş mühitini bərpa etmək üçün öz maraqlarını müdafiə etməyə çalışırlar. Passiv davranış tərzini kimi uyğunlaşma, münaqişə tərəflərinin uyğunluq, inam və barışığa hazır olma yolu ilə yumşaldılması, münaqişə vəziyyətinin tarazlaşdırılması, münasibətlərdə harmoniyanın saxlanması və ya bərpası meylə ilə xarakterizə olunur. Münaqişədən qaçmadan fərqli olaraq, bu davranış tərzini

rəqiblərin maraqlarını daha çox nəzərə alır. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bəzən bu, münaqişəni həll etməyin yeganə yoludur, çünki o, yaranan zaman başqa bir insanın ehtiyacları daha həyati ola bilər. Bu zaman tərəflərdən biri digərinin xeyrinə öz maraqlarını qurban verir. Amma bu həm də o demək deyil ki, insan öz maraqlarından tamamilə imtina etməlidir. Təslim olan tərəf sadəcə olaraq bir müddət öz maraqlarını “unudar”, sonra isə daha əlverişli şəraitdə rəqibin güzəştləri ilə qane olur. Münaqişə subyektlərinin küskünlük və qıcıqlanma hissələrinə qapıldığı, bir-birinə xeyirxah münasibət bildirmək istəmədiyi, maraq və məqsədlərinin uyğunlaşmaya rəvac vermədiyi situasiyalarda qətiyyətlə məqbul deyil.

Mübahisə janrının əsas məqsədi tərəflərdən birinin haqqını sübut etməklə həqiqəti tapmaqdır. Dilçilik konfliktini şifahi ünsiyyət aspektində öyrəndiyinə görə konflikt yaradan diskurs anlayışı yaranır. Eyni zamanda, konflikt situasiya linqvistik anlamda özünü üç səviyyədə təqdim edir: verbal-semantik, koqnitiv və praqmatik. Buna görə də müasir dilçilik sosiolinqvistik, şifahi-semantik, praqmadan istifadə edərək münaqişənin baş vermə amillərini, iştirakçıların davranış modellərini, sosial və ideoloji şəraiti öyrənir.

Davranışın konfliktli modelinin seçilməsi əsasən fərdin sosial münasibətlərindən asılı olduğundan, tədqiqatın sosiolinqvistik aspekti konflikt diskursunun subyektlərinin növlərinin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Münaqişə vəziyyətinə meyilli şəxsiyyətlərin üç əsas növü var:

1) dağıdıcı - münaqişənin inkişafına, onun şiddətlənməsinə, başqa bir şəxsin öz hərəkətlərinə və maraqlarına tabe olmasına, habelə rəqibin tamamilə məhv edilməsinə qədər alçaldılmasına meyilli bir subyekt növü;

2) uyğunluq - tabe olmağa meyilli, başqasının təcavüzünə töhfə verən və onu tam şəkildə yaşaya bilən bir növ;

3) konstruktiv – bu tip şəxs münaqişəni söndürməyə, kompromis həll yolu tapmağa çalışır.

Verbal-semantik yanaşma münaqişənin təşəbbüskarının qrammatik mənalarını özündə birləşdirən linqvistik vasitələrin məcmusunu araşdırır.

Praqmatik yanaşma çərçivəsində konflikt fenomeni müəyyən praqmatik aktların

həyata keçirilməsi kimi mövcuddur. Münaqişənin pragmatik təsviri əksər hallarda iki növ strategiyaya əsaslanır: kooperativ və qarşıdurma. Qarşıdurma strategiyalarına taktika və ya meta-kateqoriyalardan təhdid, ittiham, məzəmmət, hədə-qorxu, təhqir, şantaj və s.-dən istifadə etməklə həyata keçirilən təcavüz, məcbur etmə, boyun əymə, ifşa etmə və s. strategiya daxildir.

Münaqişə vəziyyətinin idrak aspektində öyrənilməsi şəxsiyyətin şüurunda mövcudluğu sosial təcrübə və qaydalarla şərtlənən nitq ünsiyyətinin tipik ssenarilərinə qoşulmuş “münaqişə” çərçivəsinin olmasını nəzərdə tutur. Bu model iki səviyyəyə bölünür:

1. Yuxarı situasiyanın məcburi komponentlərindən ibarətdir: münaqişənin iştirakçıları, ziddiyyətli baxışların toqquşması, həmsöhbətin davranışının dəyişməsinə təsir edən ünsiyyətçilərdən birinin nitqi.

2. Aşağı situasiyaya bağlı komponentlərə daxildir: vaxt ardıcılığının pozulmasını əks etdirən zaman uzunluğu, münaqişənin nəticəsinə təsir edən üçüncü tərəfin, günahkarın olması.

İdrak konfliktləri, əsasən, emosional xarakter daşıyır və ziddiyyətli olanların şəxsi xüsusiyyətlərinə təsir göstərir ki, bu da mənfi xarakterli əsassız tənqidi bəyanatlar səbəbindən münaqişə iştirakçıları tərəfindən idrak ziddiyyətinin qeyri-adekvat qiymətləndirilməsi ilə əlaqələndirilir. Bu tip münaqişələrin tədqiqinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, XX əsrin sonlarında baş verən beynəlxalq münaqişələrin əksəriyyəti, eləcə də məlumatların və tədqiqat nəticələrinin şərhində alimlər və ekspertlər arasında mübahisələr “maraqlar toqquşması” üzərində qurulur. Növbəti linqvistik yanaşma fənlərarası sahədə işlə bağlıdır və linqvo-konfliktoloji metod adlanır ki, bu metod konflikt dilini müəyyən bir şəkildə konflikt səviyyəsini işarələmək və çevirmək qabiliyyətinə malik olan işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirir.

Bu metodun üstünlüyü geniş tətbiq sahəsinin tapılmasında, habelə münaqişənin təzahür amillərinin nəzərə alınmasında və münaqişə yaradan diskursun yeni modellərinin qurulmasındadır. Kommunikativ yanaşma linqvistik metodlar sistemində aparıcıdır, çünki o, nitq aktının əsas komponentlərini - həmsöhbətlərin

kommunikativ strategiyalarını və taktikalarını özündə cəmləşdirir.

Beləliklə, dilçilikdə konflikt yaradan diskursun tədqiqinə, konfliktin vəziyyətini, onun həlli və qarşısının alınmasına yönəlmiş bir çox yanaşma mövcuddur. Münaqişə vəziyyəti iki əsas aspektdə təqdim edilə bilən xüsusi bir kateqoriyadır: ümumi elmi kateqoriya kimi - fəlsəfədə və insan amilinin təsirinə məruz qalan bir fenomen kimi - biliklərin digər sahələrində - psixologiya, psixolinqvistika, sosiologiya, dilçilik. Bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi “münaqişə fənlərarası hadisədir və bir çox müasir sahələr tərəfindən öyrənilir: fəlsəfə, sosiobiologiya, incəsənət tarixi, hüquqşünaslıq, hərbi, siyasi, tarixi, riyaziyyat, pedaqoji və sosiologiya elmləri. Bu gün onları birləşdirmək, ümumiləşdirmək və daha dərinə tədqiq etmək lazımdır” [29; 30; 48].

1.2. Verbal nitqdə münaqişəli situasiya

Münaqişə davranışının mümkün variantlarını nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, münaqişə davranışı üslubu, öz maraqlarının və ya rəqibin maraqlarının həyata keçirilməsinə istiqamətlənmədən asılı olaraq müəyyən mübarizə taktikalarından istifadə etməkdir. Münaqişə davranışının müəyyən üslubunun seçimi müxtəlif amillərdən asılıdır. Müxtəlif mübahisələri həll etmək üçün opponenlərin düşüncə tərzini aydınlaşdırmaq çox vacibdir ki, bu da uğurlu danışıqlar üçün çox əlverişlidir.

Gündəlik həyatımızda hər zaman ətrafımızdakı insanlarla istədiyimiz ünsiyyəti qura bilmərik. Bəzi hallarda başqaları bizim dediklərimizi səhv anlayıb yanlış şərh edərkən, bəzən qarşımızdakı insanları səhv başa düşürük. Belə hallarda ünsiyyətin keyfiyyəti pisləşdikcə mövzudan çox insanlarla məşğul olmağa başlayırıq və müdafiə xarakterli ünsiyyət tərzini ortaya çıxır. Bu səbəbdən ünsiyyətimizdə maneələr yaradan ilk növbədə ifadə formalarıdır. İnsanın danışıq tərzini, seçdiyi sözlər, onlardan istifadə bacarığı, münasibəti, səs tonu çox önəmlidir. Yaxşı nitqdə istifadə olunan sözlər aydın və münasib olmalı, deyiləcək fikirləri tam çatdırmalıdır. Özümüzü başqalarına izah etməyin və başqalarını ən yaxşı şəkildə başa düşməyin ən yaxşı yolu dildən səlil istifadə etməkdir. Söhbətə başlamazdan əvvəl hədəf müəyyən edilməlidir. Danışmaq

istəyən şəxs mövzunu yaxşı qavramalı, mövzu ilə bağlı bütün məlumatları toplamalı və fikirləri ardıcılıqla araşdırmalıdır. Danışmaq üçün çox şey bilməli və özünə inanmalıdır. “Ciddi çəkişmələrə qatılanların təbii istedadı, geniş dünyagörüşü, yüksək səviyyədə ümumi bilikləri, tərəqqipərvər və çağdaş düşüncəli; müzakirə edilən konkret mövzə haqqında dərin bilikləri; analitik düşüncəsi və düzgün nəticələrə gəlmək qabiliyyətləri olmalıdır; söhbət zamanı qeyri-standart və gözlənilməyən gedişlər etmək qabiliyyəti olmalıdır” [15].

Nitqin dinləyicilərə təsiri əvvəlcədən hesablanmalı, mövzuya aidiyyəti olmayan sözlərdən qaçmalı, yığcam danışılmalıdır. Verbal ifadələr fərqli mesajlar verirsə və ya çatdırılması nəzərdə tutulan şey aydın deyilsə, ünsiyyət tıxanmaları, anlaşılmazlıqlar və qeyri-müəyyənliklər yarana bilər. Nəyi deməmək barədə qaydaları koordinasiya etməzdən əvvəl söhbətdə qarşılıqlı təsir ifadələrinin strukturunu bilmək lazımdır. Özümüzdən və keçmişimizdən danışmaq əvəzinə, qarşıdakı insanın yaxşı tərəfləri haqqında danışmaq daha məqsədəuyğundur.

Ünsiyyəti düzgün qurmaq üçün linqvistik və dildənkənar amillərlə yanaşı ünsiyyət üsullarından da uğurla istifadə edilməlidir. Müvafiq olaraq, verbal ünsiyyət qeyri-rəsmi (qeyri-formal) ünsiyyət formasıdır. Dünyada mövcud siyasi və sosial vəziyyət müxtəlif səviyyələrdə münaqişələrin konstruktiv həlli problemini kəskin şəkildə gündəmə gətirir. Bu baxımdan son vaxtlar psixologiya, politologiya, sosiologiya və dilçilik kimi elm sahələrində münaqişə ilə bağlı tədqiqatlar aktual mövzulardan biridir. Münaqişə epizodunun müxtəlif kompozisiya hissələri ünsiyyət iştirakçılarının istifadə etdiyi nitq taktikasının və linqvistik vasitələrin tərkibində fərqlənən xüsusi funksiyaları yerinə yetirir.

Münaqişədən əvvəlki mərhələdə tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində ziddiyyət yaranır. Mövcud materiallar göstərir ki, bu mərhələdə ünsiyyətçilər adətən münaqişəli vəziyyətin sonrakı inkişafının qarşısını almağa çalışırlar. Nadir hallarda, münaqişədən əvvəlki mərhələdə yaranan ziddiyyətlərin yumşaq formada olması münaqişənin inkişaf etmədən ortadan qalxmasına səbəb ola bilər. Münaqişədən sonrakı dövr bilavasitə qarşılaşmanın bitməsindən sonra baş verən hər hansı dialoji qarşılıqlı əlaqədir. Münaqişədən sonrakı digər bir hal, ünsiyyətçinin problemi həll

etmək üçün bir yol axtarmasıdır. Münaqişə epizodunun strukturu bütövlükdə tələbələrin nitq davranışında iki əks tendensiya - öz mövqeyini müdafiə etmək və həmsöhbətlə güzəştə getmək cəhdi nümayiş etdirir.

Kompozisiyanın belə bir elementinin konfliktdən əvvəl olması münaqişəli vəziyyətin inkişafının qarşısını almaq və ya ən azı bunun mümkün olduğunu göstərmək istəyini nümayiş etdirir. Əksər dialoqlarda rast gəlinən münaqişə epizodlarının tərkibinin əsas elementi tərəflərin açıq qarşılıqlıdır. Qarşılıqlı münasibəti dəyişkən-sabit fərdlər üçün xarakterikdir. Ünsiyyət partnyoruna aktiv təsir göstərən, nitqin qarşılıqlı təsirini stimullaşdıran mənfi vasitələrdən istifadə etməklə, danışanın rolunun üstünlüyü ilə, kommunikativ davranış normalarını pozmaqla, birbaşa və dolaylı təhqirlərdən istifadə etməklə davranış seçimi ilə fərqlənir. Qarşılıqlı münasibətində meydana gələn nitqə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Birbaşa təhdid;
- 2) Kəbud zarafatlar;
- 3) Təhqir;
- 4) Rəqibə düşüncələrini, hisslərini amiranə şəkildə diktə etmək;
- 5) Özünə cavabdehliyi inkar etmək.

Münaqişə epizodunun ən vacib tərkib elementi münaqişənin konstruktiv və ya dağıdıcı həllini göstərir. Münaqişə epizodunun əsas kompozisiya hissələri münaqişədən əvvəlki dövr, münaqişənin başlanğıcı, açıq müxalifət, münaqişənin sonu, münaqişədən sonrakı dövrlərdən ibarətdir.

Kommunikativ münaqişədə linqvistik şəxslərin nitq davranışının növləri (strategiyaları) aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İnvektiv (burada kommunikativ təzahürlər emosional və bioloji reaksiyaların əksidir və invektiv şəkildə affektiv boşalma ilə nəticələnir).

2. Nəzakətli (natiqin sosial qarşılıqlı əlaqənin etiket formalarına qravitasiyası. Affektivin ifrat forması ağıllamaqdır).

3. Rəşional-əvristik (affektiv reaksiya kimi gülməyə meyillidir. Bu halda mənfi emosiyalar dolaylı yolla ifadə olunur) [33].

Münaqişə problemi bir həyat hadisəsi kimi müxtəlif sosial-praqmatik maraqların

kəşimə oxunda dayanır. Onun aktuallığı və daxili çoxparametrlı xarakteri müxtəlif elmi sahələrdə aparılan təhlilə yanaşmaların müxtəlifliyini müəyyən edir. Gündəlik nitqdə konfliktin formalaşmasının xüsusiyyətlərini təhlil edərkən münaqişənin strukturu (münaqişənin obyekt, münaqişənin subyekt, münaqişənin iştirakçıları, sosial mühit, konflikt şəraiti) onun nitq tərtibatının yollarını müəyyən edən həyata keçirilməsinin diskursiv xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Gündəlik verbal ünsiyyətdə konflikt ünsiyyət iştirakçılarının təmsil olunması, konflikt mətninin formalaşmasında sosial-rol amillərinin (cins, yaş, sosial status və s.) əhəmiyyətini müəyyən edən xronotopun sinxronluğu ilə xarakterizə olunur.

Gündəlik söhbətin virtual həyata keçirilməsi onun təşkilinin xarici şərtlərinə görə müəyyən bir spesifikasiyaya nümayiş etdirir. Münaqişə müzakirəsinə həm şəxsi, həm də sosial əhəmiyyətli obyektlər cəlb oluna bilər. Eyni zamanda, münaqişənin subyekt səviyyəsində sosial əhəmiyyətli obyektlər daha çox şəxsi aspektdə başa düşülür. “Müzakirəyə fərdlər rəhbərlik edir. Onlar müəyyən kommunikativ rolları götürür, nitq hərəkətlərini və müvafiq olaraq kommunikativ rolları mübadilə edirlər. Onlar xəbər verir, təsvir edir, bəyan edir, sübut edir, inandırır, soruşur, sifariş verir, sual verir, cavab verir, təkliflər verir, söz verir və vədlərdən yayınır, faktlara, bir-birinə və ya özlərinə rişxənd edir, həmsöhbətləri təhqir edir və ya yaltaqlanır. Onlar kooperativ və ya qeyri-kooperativ xarakterli müəyyən nitq texnikalarını, taktikalarını və strategiyalarını seçirlər” [52, s. 146].

Virtual ünsiyyətdə mövzuya uyğunlaşma səbəbindən münaqişənin müzakirəsi obyektinin və mövzusunun seçimində məhdudlaşdırıla bilər. Gündəlik ünsiyyətdə konfliktlər həm ətrafdakı reallıqdakı dəyişikliklərlə əlaqədar, həm də həmsöhbətin rəyinin uyğunsuzluğunu sübut etməyə yönəlmiş məqsədlərin həyata keçirilməsində yaranır. Həqiqi gündəlik ünsiyyətdə praktiki nəticə əldə etməyə yönəlmiş münaqişələr tez-tez olur.

Verbal konflikt ünsiyyəti konfliktlilərin birbaşa (fiziki) qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutduğundan reallığın dəyişməsi ilə bağlı konfliktlər daha çox şəxsi aspektdə müzakirə olunur ki, bu da təhqir, hədə və s. taktikaların tətbiqində özünü göstərir. Sosial xarakterli obyektlərə istinad edərkən, verbal və virtual ünsiyyətdə münaqişənin

müzakirəsi praktiki olaraq fərqlənmiş. Müzakirə münaqişə obyektinin daxili xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən vahid qiymətləndirmə vektorunu həyata keçirir. Virtual ünsiyyətdə ziddiyyətli ifadələrin təşkilinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onların tematik strukturlaşdırılması interfeys tərəfindən dəstəklənə bilər. Burada konfliktlər həm kortəbii olaraq – real ünsiyyət növünə görə yaranır, həm də müəllif tərəfindən ayrıca mövzu şəklində qələmə alınır.

Virtual ünsiyyət xüsusi tipli icmalarda formalaşır. Onların xarakteri, bir tərəfdən, iştirakçıların anonimliyinə görə dominantdır. Eyni zamanda, iştirakçıların ünsiyyətə girmə prosesi digər iştirakçıların onlara münasibətinin müəyyən bir prezumpsiyası ilə müşayiət olunur. Beləliklə, dominant-şəxslərarası münasibətlərin əlamətləri formalaşır. Münaqişələr nadir hallarda verbal şəkildə ifadə edilir, lakin ünsiyyət tərəfdaşları tərəfindən həyata keçirilir. Virtual ünsiyyətdə yerli vaxtdan asılılıq zəifləyir. Ünsiyyətçilər anonimdir, əməkdaşlıqda maraqlı deyillər, ünsiyyət şəraitinə görə münaqişə zamanı ətrafdakı reallığa “burada və indi” təsir göstərə bilmirlər. Bu cür ünsiyyət şərtləri konfliktli ünsiyyətin hərəkətlərin toqquşmasına deyil, fikirlər toqquşmasına yönəlməsini müəyyən edir.

Ünsiyyətin psixoloji şəraiti baxımından gündəlik diskursda ziddiyyətli mətnin yaranması müəyyən spesifiklik nümayiş etdirir. Aparıcı həmsöhbətlərin bərabərliyinə münasibətdir. Bunun nəticəsi, ilk növbədə, istifadə olunan münaqişə strategiyalarının maksimum genişliyi və onların həyata keçirilməsi taktikası ilə bağlıdır. Virtual ünsiyyətdə rol strukturu internet rabitəsinin xarici şərtləri ilə bağlı müəyyən spesifiklik nümayiş etdirir. Virtual diskursda ziddiyyətli mətnin formatlaşdırılmasının xüsusiyyətləri ünsiyyət iştirakçılarının fiziki təmsilçiliyinin olmaması ilə müəyyən edilir.

Gündəlik münaqişə ünsiyyətində iştirakçıların bərabərliyinə münasibətin xüsusilə parlaq təzahürü virtual ünsiyyəti nümayiş etdirir. Onun çərçivəsində hətta iyerarxiyanın zahiri əlamətləri hamarlanır: yaş, cins və s. Bir tərəfdən, real və virtual ünsiyyət ziddiyyətli mətnin formalaşması məntiqində aşkar ümumilik nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, virtual ünsiyyət müəyyən spesifikliyə malikdir və bu, aşağıdakılarda özünü göstərir. Bu aspektdə mühüm amil virtual ünsiyyətin texniki vasitəçiliyidir.

Əgər real ünsiyyətdə şəxsiyyətlərarası icmalar çərçivəsində yaranan münaqişələr, əksər hallarda bəzi praktiki nəticəyə nail olmağa yönəlmiş ətrafdakı reallıqda dəyişikliklərlə bağlı məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranır. Verbal məişət nitqləri və virtual ünsiyyət ziddiyyətli mətnlərin tematik quruluşu baxımından fərqlənir: onların tematik istiqaməti əks olunan münaqişənin obyektinə birbaşa əlaqədərdir.

1.3. Verbal aqressiya və münaqişə leksikası

Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin davranışının milli xüsusiyyətlərini tədqiq edən dilçilər belə nəticəyə gəlirlər ki, hər bir xalq müəyyən davranışla səciyyələnir, hər bir xalqın özünəməxsus, xüsusi milli stereotipləri, milli xarakteri, həmçinin nitq davranışı və etiket normaları var. Milli xarakterlə müəyyən edilən davranış müəyyən bir xalqın bütün üzvləri üçün mütləq eyni deyil. Ünsiyyətçilərin davranışı milli xüsusiyyətlərlə yanaşı, onların fərdi xüsusiyyətlərini də əks etdirir. Kommunikativ davranışın dominant xüsusiyyətlərinin münaqişənin aradan qaldırılması vəziyyətində özünü göstərib-göstərmədiyini izləmək mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdir. Münaqişənin qarşısını almaq üçün ilk növbədə nitq etiketi qaydalarına riayət etmək lazımdır. Uğurlu ünsiyyət prosesinin tərkib hissəsi olsa da, müxtəlif ölkələrdə nitq etiketi normalarının fərqli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Etikətə riayət etmək münaqişədən çıxmağa imkan verəcək və ya onun daha da alovlanmasına imkan verməyəcək və əksinə, etiket qaydalarının pozulması çox vaxt həmsöhbətin kəskin etirazına səbəb olur. “Həmsöhbətə yönəlmiş nitqin düzgün seçimi, məzmunu adekvat çatdırmaq, qarşı tərəfin gözləntilərini əsaslandırmaq bacarığı - bütün bunlar ünsiyyəti harmoniyalaşdırır” [62, s. 6].

Münaqişənin başlanğıcında, mübahisə hələ baş vermədikdə, ünsiyyətdə olanlardan biri əksər hallarda açıq qarşıdurmadan qaçmağa çalışır. Münaqişə və mübahisə etmək istəməmək müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər. Məsələn, həmsöhbətin mümkün reaksiyasını gözləyərək, ünsiyyətçi əvvəlcədən bu reaksiyadan yayınmağa çalışır, onun fikrincə, həmsöhbətin nə edəcəyini və ya deyəcəyini ifadə edir, yəni

həmsöhbətin gələcək fəaliyyətini proqnozlaşdırır, bununla da onun qarşısını almağa çalışır. Etiket və ritorika prinsiplərinə uyğun olaraq, həmsöhbətin nöqtəyi-nəzəri ilə razılaşmamaq qəti şəkildə ifadə edilə bilməz, həmsöhbətin də haqlı ola biləcəyi ehtimalını həmişə qəbul etmək lazımdır. Mübahisəni aradan qaldırmağın ən uğurlu yollarından biri həmsöhbətə öz mövqeyini izah etməkdir.

Üzrxahlığı qəbul etmək yalnız peşmançılıq ifadə etmək, üzr istəməklə məhdudlaşmır. Vəziyyətin izahı, daha təfərrüatlı üzrxahlıqlar var ki, bu da ünsiyyətçinin davranışını izah edə bilər. Münaqişə vəziyyətində ünsiyyət qurbanların hər biri ünsiyyət tərəfdaşına maksimum təsir göstərməyə çalışır. Daha aqressiv ünsiyyətçi bu məqsədlə təhqir, təhdid, ittiham və s. kimi taktikalardan istifadə edir.

Verbal aqressiya hədəfdə olan şəxsin özünə inamını azaltmaq və onda acizlik hissi yaratmaq üçün aqressiya ilə gerçəkləşən nitq formasıdır [71; 73]. Kobud sözlər, təhqirlər və həddən artıq qışqırıqlar, hədələr və bu kimi hallar daxildir [70, s. 2]. Buraya arzuolunmaz tənqid və təhqirlər də daxildir. Psixologiya nöqtəyi-nəzərindən bu, başqa bir insanın özünə hörmətinə zərər vurmağa və mənfi emosiyalar yaratmağa yönəlmiş dağıdıcı ünsiyyət formasıdır. Bu faktor ələ salmaq və təhqir etmək, başqa bir insanı idarə etmək cəhdləri zamanı özünü biruzə verir [74, s. 3].

Münaqişə vəziyyətindən çıxmağa çalışan ünsiyyətçi fərqli təsir taktikalarından istifadə edir. Mübahisə şiddətli həddə çatdıqda konfliktədən çıxmaq strategiyasına əməl edən ünsiyyətçi tez-tez həmsöhbətin aqressiyasını azaltmağa çalışır və ondan sakitləşməsinə xahiş edir.

Münaqişə müxtəlif yollarla sona çata bilər: ya ünsiyyətdə olanlar ümumi fikrə gəlirlər və münaqişə həll olunur (bu olduqca nadir hallarda olur), ya ünsiyyətçilərdən biri əlaqəni kəsərək ayrılır, ya da hər iki ünsiyyətçi məsələnin həllini təxirə salmaq qərarına gəlir. Hər bir xalqın kommunikativ davranışının öyrənilməsi onun digər xalqların kommunikativ davranışı ilə müqayisəsi əsasında mümkündür. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində müxtəlif xalqların nümayəndələri həm davranışda oxşarlıqlar, həm də fərqliliklər nümayiş etdirirlər. Uğurlu ünsiyyət üçün başqa dil mədəniyyətinin nümayəndələrinin kommunikativ davranış normalarını və ənənələrini bilmək vacibdir. Nitq etiketi qaydalarını, qəbul edilmiş dil normalarını,

mədəni xüsusiyyətləri bilmək effektiv kommunikativ davranışı təmin edir.

Ümumiyyətlə, münaqişəli diskurs mürəkkəb xarakterli əlamətdir. Konflikt diskursunun semiotik məkanı şifahi və paraverbal işarələrlə formalaşır ki, bunun sayəsində konflikt diskurs açıq və gizli xarakter daşıya bilər. Konflikt diskursunun səbəbləri arasında situasiya üstünlük təşkil edir. Münaqişə diskursunun institusional spesifikasiyi əməkdaşlıq prinsiplərinə, maraqlara və etimad kodeksinə əməl edilməməsi ilə müəyyən edilir. Münaqişə diskursunun təhlilinin metodoloji mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqat vahidi həmişə çoxşaxəlidir. Münaqişə diskursunun funksional və semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dialoji qarşılıqlı əlaqədə nitq münaqişəsinin idarə edilməsi prosesini dərk etməyə imkan verir.

Nitqin inkişafı ilə insanlar aqressiyanı təkcə fiziki deyil, həm də verbal - sözlə ifadə etmək imkanı əldə edirlər. Birbaşa aqressiya qışqırmaq, söyüş söymək, təhqir etmək, kobud zarafatlardır. “Verbal aqressiya neqativ hisslərin, emosiyaların, niyyətlərin verilmiş nitqdə qəbul edilməz formada şifahi ifadəsidir” [61, s. 301]. Təcavüzkar qurbana qarşı qəzəbini və qıcıqlandığını gizlətmir. Uşaqlar tez-tez emosiyalarını ifadə etmək üçün bu üsuldən istifadə edirlər. Aqressiyanı göstərməyin daha mürəkkəb yolu dolayı yoldur. Heç bir səs-küy yoxdur, sadəcə şəxsin reputasiyasına xələl gətirən söz-söhbətlər yaranır. Həm də verbal dolayı aqressiya boykotda özünü göstərə bilər, insan söhbətdən kənarlaşdırıldıqda, onun varlığına əhəmiyyət verilmir və hər vasitə ilə onun burada artıq olduğunu göstərirlər. Ayrı-ayrılıqda zarafatlar həm məsum gülməli zarafat, həm də aqressiv ifadə ola bilər. Zarafatlar başqalarını sevindirmək və əyləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, yaxşı yumor hissi olan insanlar həmişə buna meyl edirlər. Bununla belə, zarafatlar həmişə xoşagələnməzdir. Zarafat edən şəxs xoşagələnməz sözlər deyirsə, o zaman verbal aqressiyadan, zorakılıqdan danışa bilərik. Çox vaxt özünə güvənməyən insanlar istehza ilə özlərinə hörmətini yüksəltməyə çalışan kobud adamlara çevrilirlər. Bu cür təcavüzkarlara qarşı yeganə silah özünüzdü olduğunuz kimi qəbul etməyi öyrənmək və başqalarının pis zarafatlarına reaksiya verməməkdir.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə aqressiya böyüklər tərəfindən vaxtında qarşısı alınmasını tələb edən aktual problemdir. Aqressiv davranışın bir çox səbəbi ola bilər -

inciklik, emosional yetkinlik. Uşağın aqressivliyini artıran bir neçə amil var. Əvvəla, bunlar körpəlikdə kifayət qədər ana sevgisi almamış uşaqlardır. Verbal təcavüzkarların ən çox hansı ailələrdə görüldüyünü daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Tək valideynli ailə. Tək valideynlər həmişə uşaqlarına kifayət qədər sevgi və dəstək verə bilmirlər. Eyni zamanda, tək valideynli ailələrdən olan qızlar oğlanlardan daha çox yaşidlərinə qarşı aqressivlik nümayiş etdirirlər.

2. Ögey anası və ya atası olan ailə. Ögey valideyn tərəfindən mənfi münasibət görən uşaqlar öz emosiyalarını düzgün ifadə etməyi və qıcıqlanmanın öhdəsindən gəlməyi öyrənmirlər.

3. Dominant ailə. Uşağın həyatının bütün sahələrinə nəzarət edən valideynlər onun emosionallığını da boğur. Buna görə də, nəzarətdən qaçan uşaqlar qəzəblərini və incikliklərini digər şagirdlərin üzərinə atmağa başlayırlar.

4. Bütün ünsiyyətlərin konflikt üzərində qurulduğu ailələr. Uşaqlar böyüklərin davranış modelini oxuyur və öyrənirlər ki, söyüş, təhqir və aşağılama ünsiyyət qurmaq və cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək üçün yeganə yoldur.

Onu da qeyd etmək olar ki, zorakılığa meyl genetik olaraq ötürülür, lakin düzgün tərbiyə ilə bu amil o qədər də əhəmiyyətli deyil.

İnsanlar bir neçə səbəbdən qışqırmağı, təhqir etməyi, zarafat etməyi xoşlamırlar. Bu kimi hallar baş verdikdə zərərçəkənin heysiyyətinə güclü zərər vurulur, çünki təcavüzkar onların dəyərini, görünüşünü, hərəkətlərini, qərarlarını şübhə altına alır. Kobud sözlər həyat və sağlamlıq üçün real təhlükə kimi qəbul edilir, buna görə də bir insan güclü emosional stress yaşayır. Verbal təhqirə məruz qalan insan özünü pis hiss edir. Amma ən pisi odur ki, bu hiss uzun illər keçsə belə yaşamağa davam edə bilər. Gənc uşaqlar dünya və digər insanlarla ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Bu qarşılıqlı əlaqə həmişə onlar üçün rəvan getmir. Onlar tez-tez incidildikləri və ya qorxduqları vəziyyətlərlə qarşılaşırlar. Belə anlarda onlarda təbii müdafiə mexanizmi - aqressiya oyanır. Nitqin inkişafı ilə onlar öz narazılıqlarını sözlərlə ifadə etməyi öyrənirlər. Valideynlər və pedaqoqlar kiçik yaşlarından uşaqlara öz emosiyalarından düzgün qurtulmağı, çətin vəziyyətlərə necə reaksiya verməyi öyrənmələri vacibdir. Uşaq düzgün davranış nümunələrini nə qədər tez mənimsəməyə başlasa, gələcəkdə onun

həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurması bir o qədər asan olar.

Verbal aqressiya yeniyetmələrdə böhran yaradır. Yeniyetmələr bütün gücləri ilə həmyaşıdlarının əhatəsində özlərini təsdiq etməyə çalışırlar. Yüksək narahatlıq, emosional yetkinlik, hormonal partlayış - bütün bunlar digər uşaqlara qarşı verbal təhqirə sövq edir. Böyüklər uşaq komandasındakı gərginliyi vaxtında izləməli və uşaqlara duyğularını bacarıqla buraxmağı öyrətməlidirlər.

Araşdırmalar göstərib ki, oğlanlar daha çox birbaşa verbal aqressiyadan istifadə edirlər. Yəni fiziki güc tətbiq etməklə açıq qarşıdurmaya üstünlük verirlər. Bir qayda olaraq, aqressiya əlamətləri 12-14 yaş arasında baş verir. Qızlar isə dolayı yolla verbal aqressiyadan istifadə etməyə çalışırlar. Onların aqressivliyinin zirvəsi isə 11-13 yaşlarında baş verir. Digər tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar böyüdükcə fiziki təcavüzdən daha az istifadə edirlər, narazılıqlarını sözlərlə ifadə etməyə üstünlük verirlər. Çox vaxt verbal aqressiyaya meyilli olan yeniyetmələr özlərini daha mütəşəkkil, müstəqil və yüksək intellektli hesab edirlər. Təcavüz bütün təzahürlərində təbii mexanizm olduğu üçün biz onu qadağan edə bilmərik. Ona görə də hər birimiz öz içimizdəki “təcavüzkar” və “qurban”la mübarizə aparmağı öyrənməliyik.

Təcavüzkarlıq narazılıqdan, qorxudan və paxıllıqdan meydana gəlir. Başqaları üçün təhlükəyə çevrilməmək üçün duyğularınızı və hisslərinizi izləməyi öyrənməliyik. Heç bir halda qəzəbi boğmamalıyıq, əksinə ona adekvat çıxış yolu tapmalıyıq. Bu enerjini yaradıcılığa çevirməyi öyrənmək lazımdır. Qannuşkin qeyd edirdi ki, “...paranoyak başqaları ilə açıq düşmənçilik mərhələsinə gələndə o, çox faydalı işçi ola bilər; seçdiyi dar fəaliyyət sahəsində heç bir kənar mülahizə və maraqlardan yayınmadan özünəməxsus əzmkarlığı, sistemliliyi, dəqiqliyi və pedantlığı ilə çalışacaq” [37, s. 2]. Bəzən həmsöhbətə bilmədən xoşagəlməz sözlər deyirik. Düzgün tənqid etmək bacarığının özü də bir sənətdir. Qurbana çevrilməmək üçün verbal təcavüzün həmişə ikitərəfli bir proses olduğunu xatırlamaq lazımdır. Qurban təhqirlərə cavab verməyi dayandıran kimi münaqişə dayanır. Təcavüzkarın sözlərini nəzərə almamağı, yanından keçməyi öyrənmək lazımdır. Bunun üçün şəxsiyyətimizi inkişaf etdirməli, özünə hörmət və özünə inamı gücləndirməliyik.

Valideynlər dəstək olduqda və uşaqlara emosiyalarını idarə etməyi öyrənməyə kömək etməlidir.

Təcavüzkar uşaqlar da emosiyalarından əziyyət çəkirlər - bunun müqabilində məzəmmət, cəza və digər mənfi reaksiyalar alırlar. Uşağınıza mənfi davranışların öhdəsindən gəlməyə və aradan qaldırmağa kömək etmək lazımdır. Unutmayaq ki, uşaqlar böyüklərin davranışını təkrarlayırlar. Əvvəla, valideynlərin özləri öz emosiyalarını, o cümlədən qəzəb və qıcıqlanmanı necə düzgün ifadə etməyi öyrənməlidirlər. Bəzən təcavüzün səbəbi uşağın dözdüyü güclü stressdir. Məsələn, bir ailə üzvünün ölümü və ya şiddətli qorxu onun təcavüzkar olmasına səbəb ola bilər. Uşaqla sakit bir dialoqa girməyə çalışaraq, onun yaşadığı hisslər və duyğuları müzakirə etmək lazımdır. Valideynlərin vəzifəsi uşağa travmanın öhdəsindən gəlməyə kömək etməkdir. Yüksək keyfiyyətli şəxsiyyətlərə münasibətlərin açarı, ilk növbədə, öz üzərində işləməkdir.

Müasir mərhələdə gənclərin dəyərlər sistemində neqativ proseslərin nəticəsində ciddi dəyişikliklər baş verib. Bu dəyişikliklər maraqların, dəyərlərin və psixoloji vəziyyətlərin geniş spektrini - maksimum həzz istəyini, ətrafdakı hər şeyə biganəlik və siyasi laqeydlik, əxlaq və etika meyarlarının aşınmasını, kriminal subkulturanın nüfuzunu, ekstremizm təzahürlərinin və qeyri-qanuni davranışın digər formalarının artmasını və s. əhatə edir. Gənclərin müasir cəmiyyətdə: küçədə, təhsil müəssisələrində, ailədə və digər ictimai yerlərdə rastlaşdıqları verbal aqressiya problemi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Nitq aqressiyası müəyyən situasiyalarda məqbul norma kimi müəyyən dərəcədə qəbul edilir. Verbal təcavüz effektiv verbal ünsiyyətin əsas vəzifələrinin həyata keçirilməsinə mane olur: məlumat mübadiləsini çətinləşdirir, həmsöhbətlərin bir-birini qavramasına və başa düşməsinə mane olur, ümumi qarşılıqlı fəaliyyət strategiyasını inkişaf etdirməyi qeyri-mümkün edir. O, demək olar ki, hər hansı bir mübahisənin stimulyerisi və nəzakətin ən təhlükəli düşmənidir. Buna görə də, nitq aqressiyasının hərtərəfli öyrənilməsi fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin kommunikativ təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ilkin şərtidir.

Təcavüz sözü latınca “aggređi” sözündəndir, “hücum etmək” deməkdir. Bu söz Avropa dillərində çoxdan istifadə olunur, lakin həmişə mənə eyni deyildi. XIX əsrin

əvvəllərinə qədər istər xeyirxah, istərsə də düşmənçilik edən istənilən aktiv davranış aqressiv hesab olunurdu. Sonralar bu sözün mənası dəyişdi və əhatə dairəsi daraldı. Aqressiya ətrafdakı insanlara qarşı düşmənçilik kimi başa düşülməyə başladı. Hal-hazırda bir sıra tədqiqatçılar verbal təcavüzün bir çox təriflərini təklif edirlər. Verbal aqressiya ağrıya, təhqirə səbəb olan nitq vasitələrindən istifadəni əhatə edir. Bunlar mənfi rəylər və tənqidlər, mənfi emosiyaların ifadəsi ola bilər. Aqressiya fərdin cəmiyyətdə insanların mövcudluğunun qəbul edilmiş qayda və normalarına zidd olan, mənəvi, fiziki və ya psixoloji zərər vuran, motivli destruktiv davranışdır. [44] Verbal aqressiyanın xüsusiyyətləri:

1. Verbal aqressiya effektiv ünsiyyətə mane olur;
2. Həmsöhbətin heysiyyətinə və qabiliyyətinə zərbə vurur;
3. Açıq [qəzəbli hücumlar və təhqirlər] və ya gizli (çox hiss olunmayan və tədricən) formada ola bilər;
4. Belə təcavüzün məqsədi tərəfdaşın gizli manipulyasiyasıdır;
5. Verbal aqressiya şəxsiyyətlərarası münasibətlərə zərər verir;
6. Verbal aqressiya fiziki aqressiyaya çevrilə bilər.

Psixoloqlar aqressiyaya təsir edən səbəbləri üç qrupa ayırırlar: bioloji, sosial və psixoloji. Bioloji amillərə ən çox aşağıdakılar daxildir: irsiyyət, psixi xəstəlik, alkoqoldan sui-istifadə, narkotik və psixotrop dərmanların istifadəsi, ağır beyin zədəsi. Sosial amillərə aşağıdakılar daxildir: alınan təhsil, görülən işin mövcudluğu və xarakteri, ailə vəziyyəti, asosial qruplarda ünsiyyət. Psixoloji amillər: emosional qeyri-sabitlik, impulsivlik, narahatlıq, həmçinin disforiyaya, qəzəb və əsəb emosiyalarına meyl.

Şəxslərarası ünsiyyət bir-biri ilə təmasda olan iki və ya daha çox şəxsin mesaj mübadiləsini nəzərdə tutur. Verbal aqressiyanın səbəblərini müəyyənləşdirilən zaman aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. təcavüz obyektinə qarşı düşmənçilik (respondentlərin 20 %-i);
2. rəqibin aqressiv davranışına reaksiya (54 %);
3. həmsöhbət tərəfindən şəxsiyyətlərarası ünsiyyət normalarının pozulması (12 %);
4. həmsöhbətin nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi (14 %) [45, s. 109].

Belə ki, gənclərin əksəriyyəti özlərini cilovlamağa çalışmadan, qəsdən verbal təhqir və fiziki təcavüzə eyni şəkildə reaksiya verirlər. Verbal aqressiya həyatımızın daimi yoldaşı sayıla bilər. Bu faktı apardığımız sosioloji araşdırmaların nəticələri də təsdiq edir. Respondentlərin 85 %-i verbal aqressiyanın təzahürləri ilə qarşılaşır. Belə ki, kişilər qadınlara nisbətən verbal aqressiyaya daha çox əl atırlar, kişilərin 67 %-i ünsiyyət zamanı verbal aqressiyadan istifadə edərsə, qadınlarda bu göstərici 57 %-dir. Verbal təcavüz əlamətlərini müəyyən etmək bəzən çətindir. Eyni ifadə bizim tərəfimizdən müxtəlif yollarla qəbul edilə bilər: bəziləri üçün birmənalı kobudluq və aqressiya, digərləri üçün normal davranışdır. Gündəlik halına gələn aqressiya insanın şəxsiyyətini incidir. Buna görə də verbal təcavüzün səbəbləri ilə mübarizə aparmaq, ona düzgün cavab verməyi öyrənmək çox vacibdir.

Aqressiya bir fenomen kimi uzun müddətdir müxtəlif elmi istiqamətlərin nümayəndələri tərəfindən tədqiqat obyektinə olmuşdur və bir çox xüsusiyyətlərə malikdir. Deməli, müasir dünyada aqressiya bir fenomen kimi tək-cə dövlətin siyasətini deyil, daha çox insan davranışını səciyyələndirir ki, bu da empirik müşahidələrdən aydın olur. Bu fenomenin müasir cəmiyyətin praktiki olaraq bütün fəaliyyət sahələrinə nüfuz etməsi ilə əlaqədar olaraq, onun öyrənilməsi aktuallaşır. Müasir dövrdə elmin inkişafı istiqamətini müəyyən edən antroposentrik paradigma insanın mövcudluğunu nəzərdə tutduğundan aqressiya dilçilik, sosiologiya, psixologiya, neyrobiologiya, pedaqogika və insan fəaliyyətini və təfəkkürünü öyrənən digər elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Müasir cəmiyyət üçün aqressiya kimi aktual fenomen həm fiziki, həm də verbal formada mövcuddur. Bu, insanın nitq fəaliyyətinin ümumi fəaliyyət sistemində daxil olması və onun digər formaları ilə sıx əlaqəsi ilə bağlıdır. Beləliklə, insan davranışının fərdi formalarının kommunikativ davranış və nitq fəaliyyətində analoqları ola bilər. Beləliklə, aqressiya növlərinin fiziki təbiətinə görə təsnifatında psixoloqlar fiziki aqressiyadan fərqli olaraq verbal aqressiyanı ayırırlar. Verbal təcavüz fenomeninin ətraflı öyrənilməsi və təsviri nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə əsaslanan sosiolinqvistika və psixolinqvistikanın prioritet vəzifələrindən biridir. “Verbal aqressiya anlayışı açıq düşmənçiliyə səbəb olur” [43, s. 98]. Tədqiqatçı Y. B.

Mojqinski “verbal aqressiyanı başqa insan zərər, ruhi və fiziki ağrı vurmaq məqsədi daşıyan hərəkətlər və ifadələr” kimi müəyyən etmişdir [42, s. 176].

Müasir cəmiyyətdə kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif aqressiv davranışları sərgiləyir, eyni zamanda cəmiyyətdəki bərabərsizlik və etnik münaqişələr barədə məlumat verməklə sosial gərginlik yaradaraq bütün fəaliyyət sahələrində aqressiyanın yayılmasına yol açır. Əbəs yerə deyil ki, müasir kütləvi informasiya vasitələri mədəniyyəti “təcavüz mədəniyyəti” kimi müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, müasir televiziya verbal təcavüzün mövcudluğu sferasıdır. Təcavüz nəzəriyyəsinin əsas müddəalarından belə çıxır ki, başqalarının müəyyən stimullaşdırıcı vəziyyətə davranış reaksiyasını müşahidə etmək təcrübəsi çox vaxt oxşar vəziyyətlərdə fərdin davranışının sonrakı strategiyasını müəyyən edir.

Beləliklə, media və xüsusən də televiziya konflikt vəziyyətində aqressiv davranış strategiyasının seçilməsi modelini təbliğ edir və yayımlayır. Bazarda şiddətli rəqabət münasibətləri ilə səciyyələnən mövcud iqtisadi vəziyyət də aqressiv verbal vasitələrin yayılmasına və geniş istifadəsinə rəvac verir. Nəticə etibarlı ilə aqressiya müasir cəmiyyətdə müəyyən situasiyalarda məqbul norma kimi qəbul edilir.

Müasir şəxsiyyətlərarası münasibətlər sferası həm də aqressiya ilə seçilir. Gərgin sosial-mədəni vəziyyətin təbii nəticəsi olan böyük şəhərlərin kommunikativ məkanının aqressivliyi, nitqin jarqon və vulqarlaşması, ümumən nitq mədəniyyətinin səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi çoxsaylı verbal aqressiya hallarına səbəb olur. On il əvvəl “çap olunmayan” sözlər müasir dövrdə geniş istifadə olunur və geniş sosial qruplar tərəfindən ünsiyyət norması kimi qəbul edilir. Bu amillər ünsiyyət zamanı aqressiyadan daha tez-tez istifadə olunmasına səbəb olur: verbal aqressiyadan daha tez-tez istifadə etmə meylə çox vaxt kommunikatorun münaqişəni həll edə bilməməsindən irəli gəlir. Bu halda verbal aqressiya konfliktli kommunikativ davranış formalarından biri kimi çıxış edir. Beləliklə, verbal aqressiya müasir cəmiyyətin immanent xüsusiyyətidir və müasir linqvistik tədqiqatın aktual obyektidir. İstənilən elmi tədqiqatın birinci mərhələsi tədqiqat obyektini və predmetini müəyyən etmək və onu əlaqədar hadisələrdən fərqləndirməkdən ibarətdir. Verbal təcavüzün psixolinqvistik tədqiqi də istisna deyil.

Bu şəxsiyyət xüsusiyyəti, bir tərəfdən, irsi amil, digər tərəfdən, sosiallaşma prosesində qazanılmış sosial təcrübə ilə əlaqədar ola bilər. İnsan doğulduğu andan başqalarının aqressiv hərəkətlərini müşahidə edir və ya özü bunu edir. Bu aqressiv hərəkətlərin təşviq edildiyi təqdirdə, bu təcrübə insanda toplanır və getdikcə sabit bir şəxsiyyət xüsusiyyəti formalaşdırır. Beləliklə, anadangəlmə və ya öyrənilmiş aqressivlik situasiya və digər amillərlə birlikdə aqressiyanın bir neçə mümkün mənbəyindən yalnız biridir, verbal aqressiya isə tək aqressiv verbal hərəkət və ya bir sıra belə hərəkətlər kimi başa düşülməlidir. Psixologiyada mövcud olan təcavüzün öyrənilməsinə dair bütün yanaşmaları qruplaşdırmaq olar:

- 1) təcavüzün bioloji ilkin şərtlərinin öyrənilməsi;
- 2) aqressiyanı davranışın sosial şərtləndirilmiş forması kimi öyrənilməsi [64].

Psixobiologiyada verbal aqressiyanın tərifini fitri temperamentlə müəyyən edilən bəzi ekoloji təsirlərə cavab vermək üsulu kimi təklif edilmişdir. Təcavüzkarın verbal davranışı sosial nəzəriyyə baxımından da şərh edilə bilər. Təcavüzkarın verbal davranışı fiziki təcavüz üçün katalizator rolunu oynaya bilər. Şəxsi amillərə, ilk növbədə, yaş faktoru, gender faktoru, etnik mənsubiyyət, eləcə də sosial mühit, təhsil və ümumi mədəniyyət səviyyəsi və s. daxildir. Sosial amillər arasında milli mentaliteti, eləcə də bu cəmiyyətdə mövcud olan kommunikativ davranışın etnolingvomədəni normalarını ayırmaq olar.

Kommunikativ davranışın normativliyindən danışarkən onun üç səviyyəsini ayırmaq lazımdır:

- 1) linqvistik normativlik, yəni mövcud dil konvensiyalarına uyğun olaraq həm lüğət səviyyəsində, həm də cümlənin sintaksisi səviyyəsində linqvistik vasitələrdən düzgün istifadə;
- 2) konseptual normativlik, yəni nitq hərəkətinin ümumi mədəniyyət, əxlaq və s. normalarına, habelə müəyyən sosial normalara uyğunluğu;
- 3) sosial qarşılıqlı əlaqənin müəyyən praktik vəziyyətlərində davranışın normativliyi, müvafiq stereotiplərlə müəyyən edilir [60, s. 78 - 79, 88].

Konfliktli kommunikativ davranış formalarından biri kimi verbal aqressiya çox vaxt kommunikatorun münaqişəni konstruktiv şəkildə həll edə bilməməsindən irəli

gəlir. Bu zaman aqressiv verbal davranış istər-istəmöz aqressivliyə və ünsiyyət normalarına uyğun gəlmədiyi üçün münaqişənin şiddətlənməsinə səbəb olacaqdır. Bu halda kommunikativ davranış əks tərəfdən aqressiv davranış kimi qəbul edilir. Nəticə etibarını ilə verbal aqressiya həmişə hansısa kommunikativ normanın pozulmasıdır. Ünsiyyətçilərdən birinin aqressiv verbal davranışı zamanı özünü göstərən “qarşılıqlılıq prinsipini” qeyd etmək lazımdır: həmsöhbətlərdən birinin nitqindəki verbal aqressiya qaçılmaz olaraq digərinin də oxşar davranışına səbəb olacaqdır. Nəticədə, əgər kommunikativ davranış konseptual baxımdan qəbul edilir, davranış normaları verbal olaraq aqressiv deyilsə, cavab aqressivliyə səbəb olmur, sonra isə bu hal ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən məqbul kimi qəbul edilir. Bu vəziyyətdə verbal aqressiya fiziki hala çevrilməyəcək. Müəyyən bir kommunikativ davranış aktını aqressiv kimi qiymətləndirərkən qarşı tərəfin şəxsiyyəti və şəxsi davranış normaları nəzərə alınır. Beləliklə, eksperimental araşdırma zamanı aqressiv verbal davranışın 10 növü müəyyən edildi:

- 1) şəxsi keyfiyyətlərin tənqidi (xarakter hücumu);
- 2) bacarıq hücumu;
- 3) bioqrafiya faktlarının tənqidi (fon hücumu);
- 4) görünüşün tənqidi (fiziki görünüş hücumu);
- 5) lənətlər;
- 6) sataşma;
- 7) lağ etmək ;
- 8) təhdidlər;
- 9) söyüş söymək;
- 10) verbal olmayan işarələr [68, s. 187].

Bütün sadalanan aqressiya formaları bu və ya digər formada ünvanlanan insanın şəxsiyyətinə təsir göstərir. Nəticə etibarını ilə, verbal aqressiya həmişə hansısa obyektə, çox vaxt canlı obyektə yönəldilir. Verbal aqressiya öz maraqlarını və mövqelərini müdafiə edərkən başqa bir şəxsə zərər vurmağa yönəlmiş qəsdən hərəkətlər hesab edildikdə, aqressiv verbal davranış ilə linqvistik zorakılıq fenomeni arasındakı fərq

aydın şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, aqressiv verbal davranışın səbəbləri aşağıdakılar ola bilər:

- 1) təcavüz obyektinə qarşı düşmənçilik, o cümlədən bir sıra subyektiv, obyektiv və ya situasiya səbəblərindən yaranan aqressiv verbal davranış;
- 2) təcavüz obyektini tərəfindən təxribat xarakterli hərəkətlər, o cümlədən aqressiv verbal davranış;
- 3) təcavüz obyektini tərəfindən rabitəçi üçün yolverilməz olan konseptual və situasiya ünsiyyət normalarının pozulması;
- 4) bəyanatın subyektində nitq və kommunikativ mədəniyyətin aşağı səviyyəsinin olması.

Bununla belə, verbal aqressiyanı təyin etmək üçün əsas bu kommunikativ davranışın motivinin konseptuallaşdırılmasıdır. Məhz nitqin yaranmasının ilk mərhələsi olan və ünsiyyətin sonrakı modallığının seçimini, habelə ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi linqvistik vasitələrin seçilməsini müəyyən edən motivdir. Təcavüzkar verbal davranışın motivi öz kommunikativ mövqeyini müdafiə edərkən başqa bir şəxsə zərər verməkdir. Verbal aqressiya dilin bütün səviyyələrində mövcuddur: leksik, sintaktik və s. Beləliklə, verbal aqressiya başqa bir şəxsin kommunikativ mövqeyinə və özünü qiymətləndirməsinə zərər vermək məqsədi ilə ünsiyyətin institusional və situasiya normalarına zidd olan verbal vasitələrdən istifadə edilməsi kimi müəyyən edilə bilər. Bununla belə, müasir dilçilərin, psixoloqların və kommunikasiya mütəxəssislərinin vəzifəsi münaqişəli ünsiyyət şəraitində əməkdaşlığın inkişafı mexanizmlərini hazırlamaq və tolerantlığın formalaşdırılması yollarını tapmaqdır. Nəticə etibarilə, aqressiv verbal davranışın motivlərinin və verbal aqressiyanı ifadə edən linqvistik vasitələrin tipologiyasının müəyyən edilməsi kommunikativ münaqişənin kəskinləşməsinin qarşısını almağa və kommunikativ vəzifələrin konstruktiv həlli strategiyasını hazırlamağa kömək edəcəkdir.

Hər hansı bir stereotipik vəziyyətin müsbət və ya mənfi təhlili, güman etdiyimiz kimi, nitqdə danışanın bəyənilməsi və ya rədd edilməsi emosiyalarını ifadə edən frazeoloji vahidlərin yaranmasına və istifadəsinə kömək edir. Emosionallıq

kateqoriyası iki növ emosiya (iki növ emosional vəziyyətlə təmsil olunanı təsdiqləmə və rədd etmə) ilə ifadə edilə bilər: empatiya (təsdiq) və münaqişə.

Dilçiliyin, psixologiyanın və informasiya texnologiyalarının indiki inkişaf səviyyəsində insanı manipulyasiya etmək olar və kütləvi şüurun manipulyasiya üsulları artıq yaxşı məlumdur. Bu vəziyyətdə aşkar manipulyasiya vasitəsi dildir. Linqvistik manipulyasiya təsiri pragmatik olan təbliğat formatında həyata keçirilə bilər. Ancaq bu gün praktikada yeni manipulyasiya texnologiyalarından istifadə olunur. İnsanların müxtəlif münaqişələrə cəlbi əsasən müvafiq müasir psixolinqvistik metodlar üzərində qurulur. Həyat müxtəlif təzahürlərdə müxtəlif növ münaqişələrlə müəyyən edilir. Bioloji mühitdə yaşamaq uğrunda mübarizə insan cəmiyyətində daha mürəkkəb konflikt formalarına çevrilir. Keçmişin bir çox mütəfəkkirləri münaqişəsiz cəmiyyət modelini qurmaq arzusunda idilər. Münaqişələri aradan qaldırmaq tamamilə qeyri-mümkündür, çünki qrup və şəxsiyyətlərarası münaqişələrlə yanaşı, daxili münaqişələr də mövcuddur. İnsan inkişafı özü münaqişəni, özünə qalib gəlməyi nəzərdə tutur. “Münaqişələrin inkişafını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq çətindir. Çünki bu məsələdə bir çox məqamlar subyektiv amillərin təsiri ilə baş verir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, münaqişələr cəmiyyətin inkişafını ləngidən səbəblərdir” [25, s.141].

Münaqişənin pragmatikasını başa düşmək əsaslı şəkildə vacibdir - təbiəti, motivasiyası, nəticələri, şifahi ifadəsi fərqlidir. Bu, linqvopragmatikanın vəzifəsidir. Münaqişənin yaranmasının şifahi mərhələsindən münaqişənin effektiv təzahürü mərhələsinə keçid meylini qeyd etmək eyni dərəcədə vacibdir. İndiyə qədər dilçilik çərçivəsində artıq “lingvokonfliktologiya” adlı istiqamət və onun yarım-növü – “münaqişə leksikası”nın tədqiqi yaranmışdır. Linqvo-konfliktologiyanın tətbiqi aspektlərindən biri də kəmiyyət metodlarından istifadə etməklə mətnlərin linqvo-pragmatik təhlilinin nəticələrinə əsasən konfliktlərin baş verməsinin proqnozlaşdırılması ola bilər.

Müxtəlif diskurs növlərində “münaqişə leksikası”nın yaranmasının pragmatikası kommunikanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətdə konfliktlərin dərəcəsinin artmağa meylli olduğunu söyləmək üçün bütün əsaslar var. Hazırda

dünyanın bu və ya digər nöqtələrində münaqişələr getdikcə alovlanır, halbuki onların baş verməsi çox vaxt tək cəmiyyət üçün deyil, ekspertlər üçün də gözlənilməz olur.

Milli və dini zəmində latent konfliktlər davam edir ki, bu da bəzən kanonik dini kitablardan qaynaqlanır və müvafiq katalizator olarsa, yeni “kimlik müharibələri”nə çevrilmək təhlükəsi yaradır. Bu baxımdan ən mühüm vasitə linqvopraqmatika nöqtəyi-nəzərindən düşmənçilik lüğəti ilə işləmə texnologiyaları və metodları ola bilər. Müasir dövrdə münaqişələrin əsasən informasiya motivatorları olduğunu nəzərə alaraq, diqqət mərkəzində ilk növbədə müvafiq lüğət vasitəsilə həyata keçirilən şifahi media məlumatlarına yönəldilməlidir.

Bu gün münaqişə mövzusu mübaliğəsiz humanitar diskursda mərkəzi yer tutur. İstənilən problem yeni münaqişə vəziyyəti yarada bilər. Münaqişənin mahiyyətinin təhlili müxtəlif elmi araşdırmaların əsasını təşkil edə bilər. Müxtəlif növ konfliktlər medianın informasiya məzmununun əsasını təşkil edir. Münaqişə probleminə həsr olunmuş çoxlu elmi əsərlər var. 1960-cı illərdə Qərb fəlsəfəsi daha çox linqvistik şərhlərin təhlilinə yönləndirərək, hermenevtikanı ən perspektivli fəlsəfə elan etdi. SSRİ-də bu fakt burjua şüurunun böhranının təzahürü kimi qəbul edilirdi. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı münaqişələrin idarə edilməsində praqmatik psixolinqvistik vasitələrdən istifadə imkanlarını əsaslı şəkildə genişləndirdi. İnkişaf tendensiyası informasiya şəbəkəsinin genişlənməsi və siqnal ötürmə sürətinin artması ilə müəyyən edilmişdir. Qlobal informasiya və idarəetmə sisteminin formalaşma mərhələləri linqvistik yayımların texnoloji imkanları ilə müəyyən edilmişdir:

1. Dövri nəşrlər;
2. Radio yayımı;
3. Televiziya yayımı;
4. İnternet.

Müvafiq linqvistik kontekst yaratmaq yolu ilə münaqişələrin idarə edilməsi XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində bariz reallığa çevrildi. Məxməri və narıncı inqilablar zamanı konflikt vəziyyətlərinin yaradılmasının praqmatik-pikolinqvistik üsulları uğurla tətbiq edilmişdir. Kütləvi şüurun manipulyasiyasının yeni idarəedici fenomenologiyasının təsvirini təklif edən çoxlu əsərlər mövcuddur. Sübut edilmişdir

ki, münaqişələr süni şəkildə, real konflikt situasiyası olmadan, müstəsna olaraq şifahi səviyyədə yaradıla bilər.

Münaqişələrin idarə edilməsinin inkişafı beləliklə, ətraflı linqvistik təhlil ehtiyacına səbəb oldu. Bu gün “münaqişə leksikasının” öyrənilməsi istiqaməti əslində formallaşmışdır. Müasir dildə “praqmatika” sözü və onun törəmələrinə o qədər tez-tez rast gəlinir ki, onlar semiotika bölməsinin nominasiyasına istinad edən elmi termin kimi qəbul edilmir. Buna baxmayaraq, praqmatika semiotika və dilçilikdə nitqdə linqvistik işarələrin işləməsi ilə məşğul olan ciddi tədqiqat sahəsi olmuşdur. Praqmatikanın bir elm kimi mövcud olmasının tarixi yüz ildən də azdır, lakin bu müddət ərzində praqmatikaya baxışlarda müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir.

Dilin strukturlarının elmi tədqiqat sahəsi hazırda daim genişlənir. Əgər əvvəllər tədqiqatçıları, ilk növbədə, fundamental, klassik və davamlı dil konstruksiyaları və hadisələri cəlb edirdisə, indi daha çox parçalanmış komponentlər, o cümlədən qısamüddətli və marginallaşmış komponentlər təsvir və təhlil obyektinə çevrilir. Müxtəlif subkulturaların jarqonları, peşəkar jarqonlar, gənclik jarqonları, küfr, situasiya deyimləri və s. öyrənilir. Beləliklə, dil kollektiv şüurun yaratdığı və dəstəklədiyi yüksək dinamik, çoxölçülü, öz-özünə təşkil olunan, adaptiv sistem kimi meydana çıxır.

Beləliklə, dil nəzəriyyəsinin inkişaf tendensiyaları və münaqişə nəzəriyyəsinin müxtəlif tərəflərdən inkişafı “münaqişə leksikası”nın öyrənilməsinə səbəb olur. İki koqnitiv trayektoriyanın bu məntiqi müasir elmdə “münaqişə leksikası”nın tədqiqinin fənlərarası xarakterini müəyyən etmişdir. “Münaqişə leksikası” insanın fərqli dini, milli, siyasi, sosial, mədəni və ya daha spesifik, submədəni dəyərlər sisteminin nümayəndələrinə kəskin mənfi münasibətini ifadə edən linqvistik vasitələrin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir. Bu fenomen irqçilik, dini ksenofobiya, millətlərarası düşmənçilik və sosial-siyasi dözümsüzlük, homofobiyanın və s. təzahürü forması kimi çıxış edə bilər. Hazırda “münaqişə leksikası” fenomeni elmi biliklərin müxtəlif sahələrinin nümayəndələri - dilçilər, filoloqlar, politoloqlar, tarixçilər, kulturoloqlar və s. tərəfindən öyrənilir.

Münaqişə diskursunun öyrənilməsi probleminin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

qloballaşma prosesinin ünsiyyət bacarıqlarının tədqiqinin inkişafındakı rolunu üzə çıxarır və fəaliyyət yanaşmasının antroposentrik yanaşma ilə birləşməsinin zəruriliyini göstərir. Dilçiliyin bir elm kimi inkişaf etdiyi bütün əsrlər boyu nitq ünsiyyəti məsələlərini müxtəlif diskurslar çərçivəsində həll etmək cəhdləri nitqin öyrənilməsində ayrı-ayrı ənənələrin birləşməsi ilə səciyyələnirdi ki, bu da sonradan dilçiliyin formalaşması üçün önəmli rol oynadı.

Bu fəsildə araşdırdığımız nəzəri məlumatları əsaslandırmaq məqsədilə, ikinci fəsildə bədii və siyasi mətnlər üzərində təhlillər apararaq, münaqişə situasiyasını praktiki şəkildə tədqiq edəcəyik.

II FƏSİL

BƏDİİ VƏ SIYASI MƏTNLƏRDƏ MÜNAQIŞƏ SİTUASIYASININ VERBAL TƏZAHÜRÜ

2.1. Münaqişəli və mübahisəli nitq və onun bədii mətnlərdə əksi

Konflikt bədii əsərdə mətnin kompozisiya strukturunun elementi kimi istifadə oluna bilər. İlk növbədə, konflikt əsərin süjet xəttini təşkil edir və hərəkətin inkişafını müəyyən edir, onun hərəkətverici qüvvəsidir. Nə qədər çox konflikt bir-birini əvəz etsə, süjet də bir o qədər dinamik inkişaf edir. Münaqişə həm böyük, həm də kiçik qəhrəmanların xarakteristikasının əsasını təşkil edə bilər. Münaqişə əsərin tək-cə əsası və hərəkətverici qüvvəsi kimi deyil, həm də ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur, həm də müəllifin mövqeyini əks etdirməyə imkan verir. Əsərdə konfliktin təsvir forması onun janrından, yazıçının ideya-bədii münasibətindən asılıdır. Bədii əsərlərinin əksəriyyəti konflikt əsasında qurulur. “Ədəbi əsərdə müstəqil obraz kimi göstərilən vəziyyətlər hadisənin kiçik, lakin düşünlü bir hissəsi olur. Amma müəllif əsərdə çox zaman müəyyən vəziyyəti bilərəkdən həll etmir. Ondan sonra gələcək hadisələri təsvir etmədən diqqətini müəyyən mənəvi əxlaqi, siyasi, intim və s. məzmunlu mürəkkəb vəziyyət üzərində cəmləşdirir. Belə vəziyyətlərin əsas forması konflikt və problem situasiya adlanır” [14, s. 255].

Bədii ədəbiyyatda daxili nitq şərti verballaşmaya məruz qalır və təsvir edilmiş daxili nitq şəklində mövcuddur ki, bu da onun köməyi ilə ötürülən personajların psixososial vəziyyətlərinin öyrənilməsinə şərait yaradır. Belə obrazın özünəməxsus struktur, funksional, leksik və sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Xüsusilə, daxili nitq daxili monoloq, daxili dialoq və sadə daxili təkrarlama kimi şəxsiyyətdaxili ünsiyyət formalarından birini istifadə edərək, insanın emosional vəziyyətini çatdırmağa bilər. Ədəbi əsərin bədii mətnində, xüsusən də personajların daxili nitqində konflikt dinamikasının əks olunması prosesini öyrənmək, eləcə də nitq ifadəsinin belə elementlərinin açıqlanması eyni dərəcədə mühüm vəzifədir.

Ədəbi əsərdə daxili nitqin əsas funksiyası qəhrəmanın vəziyyətini, düşüncələrini, hisslərini çatdırmaqdan ibarətdir, o, hekayənin təsvir olunan anında

qəhrəmanın fəal hərəkətlərini göstərmir. Buna görə də daxili nitq münaqişəni hərəkət kimi deyil, vəziyyət kimi təqdim edir. Şəxsiyyətdaxili ünsiyyət vasitəsi daxili nitqdir, onun köməyi ilə daxili ünsiyyət prosesi həyata keçirilir. Daxili nitq anlayışı fərdin başqa bir real həmsöhbətə ünvanlanmayan nitq hərəkətlərinin bütün müxtəlifliyini birləşdirir. Bu tərif şəxsiyyətdaxili ünsiyyət prosesini təşkil edən bütün nitq formalarına aiddir: daxili monoloq, daxili dialoq və sadə daxili təkrarlama.

Daxili monoloq fərdlə özü arasında birtərəfli verbal ünsiyyətin mürəkkəb formasıdır. Daxili dialoq, müəllif və ya natiq tərəfindən yaradılan və şəxsiyyətdaxili ünsiyyət prosesində birbaşa qəbul edilən əks, dialoq baxımından bir-biri ilə əlaqədar olan ifadələrin ardıcılığıdır. Sadə daxili təkrarlama, ümumiyyətlə qeyri-nitq vəziyyətlərində yaranan və ya qəbul edilən xarici nitqə daxili şərh olan, əlaqəsiz, nisbətən qısa ifadələrdir. Bədii əsərdə daxili nitq müxtəlif yollarla çatdırıla bilər: qəhrəmanın birbaşa nitqi şəklində, dolaylı nitq şəklində, düzgün olmayan birbaşa nitq şəklində, müəllifin nəqli şəklində. Ədəbi əsərin mətnində daxili nitq şərti verbalizasiyaya məruz qalır və xüsusi şərti bədii nitq forması - təsvir olunan daxili nitq şəklində təcəssüm olunur. Təsvir edilən daxili nitq həm də bədii əsərin qəhrəmanının daxili aləminə nüfuz etməyə kömək edən ən mühüm üslubi vasitələrdən biridir. Bədii mətnə onun yerinə yetirdiyi çoxsaylı və rəngarəng funksiyaları üç qrupa birləşdirmək olar: psixoloji funksiyalar, süjet-kompozisiya funksiyaları, nitqi səciyyələndirən funksiyalar.

Dramatik əsərlərdə daxili nitqdəki personajların surətləri, nominativ və elliptik dizayna baxmayaraq, bəzən bədii mətnlərə nisbətən daha ətraflı və məlumatlıdır, çünki pyeslərdə praktiki olaraq təsviri hekayə planı yoxdur. Daxili replikasiya müəllifə oxucuya baş verənlər, özünün, müəllifin personajlara münasibəti haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmağa, qəhrəmanların portretlərinə bəzi toxunuşlar əlavə etməyə və bununla da bədii əsərin bu hissəsini əhatə edir. Bədii ədəbiyyatda konfliktli situasiyada qəhrəmanın hiss və düşüncələrinin daxili nitqində sadə daxili təkrardan istifadə edən obraz, əsasən, onun baş verənlərə emosional qiymətini ifadə etməyə xidmət edir. Dramatik əsərlərdə isə bu üsul müəllifin qəhrəmanları, onların münasibətlərini səciyyələndirmək, bəzən isə hərəkəti çatdırmaq üçün istifadə etdiyi

əlavə ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Qısa daxili təkrarlama hekayəni daha dinamik etməyə imkan verən parlaq bədii texnika olmasına baxmayaraq, müəlliflər tərəfindən daxili nitqin daha ətraflı formaları kimi geniş istifadə edilmir. Daxili monoloq fərdlə özü arasında birtərəfli verbal ünsiyyətin mürəkkəb formasıdır. Sadə daxili replikasiya ilə müqayisədə öz həcmində daxili monoloq daha ətraflı və informativ mətn parçası olmalıdır.

Qəhrəmanın təcrübələrinin situasiyalılığı və əhəmiyyəti birinci şəxs formasının istifadəsi ilə vurğulanır, müəllifin şərtləri yoxdur, münaqişə vəziyyətinin potensial həll olunmazlığı cavab tapmayan sonsuz suallarla vurğulanır. Mətn bir neçə qarşılıqlı səviyyədə ibarət olan və öz bölmə vahidlərinə malik olan çoxpilləli strukturdur. Mətnin bölünməsi müxtəlif meyarlar əsasında həyata keçirilə bilər. Mətnin rəvayət, əsaslandırma və təsvir kimi kompozisiya-nitq formalarına ənənəvi bölünməsinə nəzərə alaraq kompozisiya-nitq formalarını diktə-təsvir, diktə- nitq formalarına bölmək olar.

Daxili nitq əsasən dikteme-mülahizələrdə olur, bədii əsərdə əsas funksiyası qəhrəmanın fikirlərini, onun daxili dialoqunu və ya monoloqunu çatdırmaqdır. Münaqişələrin müxtəlif növləri və onların təsnifatı üçün tamamilə fərqli prinsiplər var. Ən vacib meyarlardan biri nəticənin xarakteridir. Bu baxımdan həll olunmuş və həll olunmamış münaqişələri ayırd etmək olar. Mübahisəli, problemlə məsələyə aydınlıq gətirildikdə, anlaşılmaqlar aradan qaldırıldıqda, tərəfdaşların fikir və mövqeləri, istək və gözləntiləri daha aydın formalaşdırıldıqda və bütün bu məlumatlar nəzərə alındıqda, həll edilmiş münaqişə tərəflərin toqquşmasıdır. Həll edilmiş münaqişədə toqquşmanın səbəbi aradan qaldırılır, tərəfdaşların münasibətləri yeni razılaşma səviyyəsinə yüksəlir və daha yetkinləşir. Həll edilməmiş münaqişə, həll edilmiş münaqişədən fərqli olaraq, narazılığın səbəbinin, münaqişənin yaranmasının, gələcəkdə mümkün toqquşma səbəbinin həll edilməmiş qalması deməkdir. Belə bir münaqişə müxtəlif səbəblərdən yarana bilər və onun inkişaf variantları çox vaxt gözlənilməz olur.

Bədii mətnin yaranmasının və mövcudluğunun müxtəlif mərhələlərini öyrənərkən, demək olar ki, hər birində əsas, həlledici rolun yaradıcı və bilavasitə

iştirakçı kimi müəllifə məxsus olduğuna diqqət yetirmək olmaz. Hər bir halda müəllifin rolu tamamilə fərqli şəkildə özünü göstərə bilər. Bədii əsərdə müəllif obrazın varlığının ən parlaq nümunələrindən biri kimi baş verənlərin qiymətləndirilməsi Şarlotta Brontenin "Ceyn Eyr" [34] romanı hesab edilə bilər. Ədəbi əsərdə qoyulan insan obrazlarını, hadisələri, ideya-fəlsəfi və əxlaqi problemlərin müəllif mövqeyi, yazıçı tərəfindən dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi onun ideya məzmununun mühüm cəhətidir. Müəllif mövqeyi ədəbi əsərin həm süjetdə, həm də kompozisiyada, bir sözlə, personajların, hadisələrin təsvirində bütün əsas səviyyələrdə özünü göstərir. Bu, bədii vasitələrin seçimində, eləcə də təsvir edilmiş daxili nitq şəklində birinci şəxsin hekayə üsulu seçimində əks olunur. Münaqişə vəziyyətlərinin təsvirində hətta mənzərənin təsviri də müəllifə kömək edir. Mətnə konflikt situasiyaları hər zaman öz əsas personajının tərəfini tutan müəllifin mövqeyini anlamağa kömək edən bədii vasitə kimi istifadə olunur. Romantik epitetlər mümkün, yaxınlaşan xoşbəxtlikdən, arzu olunan sülhdən danışır, lakin əsərdəki kəskin kontrast qəhrəmanı açıq-aşkar düşmən olan bəzi gizli qüvvələrdən xəbərdar edir. Mənzərəni romanın baş qəhrəmanı təyin edir, lakin yazıçının təxəyyülündə dərhal müəllif obrazı yaranır.

Geniş mənada istənilən əsərdə janrından, ölçüsündən, müəllifin bədii münasibətindən asılı olmayaraq həmişə konflikt olur. Hər bir bədii əsər hekayənin əsas və hərəkətverici qüvvəsi olan münaqişə üzərində qurulub. Əsas münaqişədən əlavə, inkişaf üçün daha az əhəmiyyət kəsb etməyən digər münaqişələr də var. Nə qədər çox konflikt bir-birini əvəz etsə, süjet bir o qədər dinamik inkişaf edir. Lakin münaqişə təkcə hekayəni canlandırmaq və oxucunu maraqlandırmaq üçün istifadə edilmir. Müəllif münaqişədən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edə bilər, çox vaxt öz personajlarının daha parlaq təsvirini vermək, personajların münasibətlərini və onlara münasibətini müəyyən etmək, əsəri canlandırmaq üçün istifadə edə bilər.

Bədii əsərin mətnində konflikt situasiyasının əksi əsərin əsası və hərəkətverici qüvvəsi kimi istifadə olunmaqla yanaşı, həm də əlavə funksiyalara malikdir: bədii əsərin qəhrəmanının daxili aləmini əks etdirir. Bu funksiyalar daxili nitqin bədii mətnində xüsusilə qabarıq şəkildə ifadə olunur, ondan istifadə romanda müəyyən

üslub və semantik təsir yaratmağa xidmət edir: o, qəhrəmanın obrazını, onun mənəvi dünyasını daha dərindən və dolğun açır, müəyyən bir ünsiyyət qurur, əsərə etibarlılıq, müəllifin niyyətini daha dolğun və birbaşa çatdırır, konfliktin bədii alət kimi istifadəsinə daha da dərinlik və güc verir. Müəllifin adından nitqdə əks olunan konflikt müəllifin öz qəhrəmanına münasibətdə mövqeyini ifadə edir, onun təsvir edilən hadisələrə münasibətini müəyyənləşdirir, müəllifin mövqeyini və müəllifin niyyətini, habelə əsərin əsas ideyasını ifadə edir.

Ədəbiyyat bir millətin bugünkü dili və kimliyi olan bir cəmiyyətin bütün hadisələrinin, ayinlərinin, davranışlarının, səy və ideyalarının güzgüsüdür və onun ədəbiyyatının məzmununu və mövzusunun araşdırmaqla cəmiyyəti tanımaq olar. Hadisələr, adət-ənənələr, davranışlar, düşüncələr, əxlaqi-ictimai statuslar bir xalqın, tarixi keçmişi və sosial, mədəni və siyasi inkişafının nümunəsi kimi qəbul edilir. Bu hadisələrin çoxunu ədəbi şah əsərlərin sərhədsiz dənizində tapmaq olar. Hər bir xalqın ədəbiyyatı o xalqın qəlbini və ruhunu təmsil edir və hər bir xalqın siyasi, mədəni və sivilizasiya sütunlarından biridir. Yusuf Vəzir Çəməzəminlinin böyük ustalılıqla qələmə aldığı “Qızlar bulağı” əsərində zərdüştlük dövrünə aid olan adətlər, dini rituallar öz əksini tapmışdır. Əsərdə ata ilə oğul arasında gedən münaqişəli dialoq əlbəyaxa döyüşlə nəticələnir. Münaqişə zamanı ata “Sus, turani, murdar iskit” kimi kobud ifadələr işlədir [8, s.354].

Tarixin istənilən mərhələsində bir cəmiyyətin mədəni müstəqilliyi, mənəvi dəyərlərin yayılması və ən əsası cəmiyyətin ədəbiyyatı ilə birbaşa bağlıdır. Təbii ki, ədəbiyyatın cəmiyyətə təsiri və əksinə, cəmiyyətin ədəbiyyata təsiri zəruri və qaçılmaz məsələdir. Sosial mühitin ədəbiyyata təsir etdiyi kimi demək lazımdır ki, ədəbiyyat da cəmiyyətin vəziyyətinə və mədəni, sosial, siyasi inkişaf və xüsusiyyətlərin, onun qanun və quruluşunun tanınmasına birbaşa təsir göstərir. Şübhəsiz ki, ədəbi mühit sosial mühitin təsirindən xilas ola bilməz. Düşüncələr, ideyalar, zövqlər və düşüncələr sosial şəraitə tabedir və sosial vəziyyətlərə qarşılıqlı təsir göstərir.

Dilçilər və ədəbiyyatşünaslar emosional lüğətə, onun bədii əsərin yaranmasında roluna böyük diqqət yetirirlər. Emotiv lüğət emosional, ekspressiv və pragmatik

funksiyaları yerinə yetirir, onun həyata keçirilməsi müəllifə xarakterin psixoloji portretini, mətndə təsvir olunan dünya haqqında təsəvvür yaratmağa, qəhrəmanların qiymətləndirilməsinə, onun təsirini yaratmağa imkan verir.

Oksimoron – mənaca əks olan tərifləri və ya anlayışları birləşdirən bədii nitqin stilistik fiqurudur, bunun nəticəsində yeni semantik keyfiyyət yaranır. Bədii ədəbiyyatda yazıçılar obrazlı və ifadəli, gücləndirici nitq vasitəsi kimi çıxış edən ifadələrdən istifadə edirlər. Onlara formalar deyilir. Aristotel, Siseron, Kvintilian və digər antik ritorika nümayəndələri nitqdəki bu ifadələrin mahiyyəti, onların ritorika və poetika nəzəriyyəsindəki əhəmiyyəti haqqında yazmışlar [2].

Ədəbiyyatdakı qarşıdurma, kitabı əyləncəli edən, sonra nə baş verdiyini öyrənmək üçün oxucunu cəlb zəruri elementidir. İstənilən hekayənin personajları, hərəkət yeri və süjeti var, lakin bu, mükəmməl bir şəkildə bağlanmış və həll edilmiş münaqişədir ki, görkəmli kitabı oxuyub qurtarmadan tərk edilə biləndən fərqləndirir. Ədəbiyyatdakı konflikt qəhrəmanların məqsədlərinə çatmaq üçün öhdəsindən gəlməli olduğu bir çağırışdır, maneədir. Ümumi dillə desək, ədəbi konfliktə qarşı-qarşıya duran qüvvələrin – qəhrəmanın təbiətə qarşı mübarizəsi, hətta qəhrəmanın özü ilə daxili mübarizəsi kimi müəyyən etmək olar. Münaqişə oxucuya lazımi emosional təsir səviyyəsini təmin edir, onu hekayəyə cəlb edir, nəticə variantlarını ələ keçirir.

Ədəbiyyatda müxtəlif növ konfliktlər var ki, onları iki əsas kateqoriyaya bölmək olar: xarici və daxili. Daxili konflikt yaşayan qəhrəman adətən özü ilə mübarizə aparır, hansısa çətin qərar qəbul etməyə və ya öz zəifliyinə qalib gəlməyə çalışır. Xarici münaqişə, qəhrəmanın digər personajlar, təbiət və ya cəmiyyətin elementi kimi xarici şəraitin çağırışı ilə mübarizə apardığı zamandır. Yuxarıda deyilənlərə əsasən, ədəbiyyatda 7 əsas konflikt növü vardır. Hekayələrin əksəriyyəti müəyyən bir münaqişəyə diqqət yetirir, lakin eyni hekayədə bir neçə növ konflikt də var. Gəlin onlara daha yaxından nəzər salaq:

1. İnsanın özünə qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt. Ədəbiyyatdakı bu münaqişə o zaman yaranır ki, qəhrəman hansısa daxili problemlə mübarizə aparır. Münaqişə vəziyyəti şəxsiyyət böhranı, psixi pozğunluq, əxlaqi dilemma və ya sadəcə

həyatda seçim nəticəsində yarana bilər. İnsanın özü ilə konfliktinə dair nümunələrə narkomaniya ilə daxili mübarizə haqqında suallar doğuran "Yuxu üçün rekviyem" romanında rast gəlmək olar [67].

Dahi rus yazıçısı Fyodor Mixayloviç Dostoyevskinin "Cinayət və Cəza" romanında da oxşar konfliktlə qarşılaşırıq, əsərin baş qəhrəmanı özü özü ilə mübarizə aparır. Fəlsəfi psixoloji roman olan "Cinayət və cəza"da Rodion Raskolnikovun keçirdiyi mənəvi böhran, sarsıntılar psixoloji münaqişələr zəmnində öz əksini tapıb. Psixoloji gərginlik içərisində çabalayan Raskolnikovun "İlahi, bunlar necə də axmaq işlərdir!" düşünməsinə buna nümunə kimi göstərə bilərik [10, s. 115-116].

2. İnsan başqa bir insana qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Əsərdə baş qəhrəman (müsbət qəhrəman) və antaqonist (mənfi qəhrəman) qarşıdurmada olduqda, bu, mahiyyət etibarilə "insan insana qarşı" konfliktidir. Onlardan hansının kim olduğu həmişə aydın olmur, lakin bu tip ədəbi konfliktdə məqsəd və niyyətləri əks olan iki qəhrəman və ya iki qrup insan mütləq olur. Belə bir münaqişə bir qəhrəman digərinin yaratdığı maneəni dəf etdikdə həll olunur. Məsələn, Lyuis Kerrollun "Alisa möcüzələr ölkəsində" kitabında baş qəhrəman yolda çoxsaylı personajlarla qarşılaşmalı və onların yaratdığı çətinliklərdən qurtulmalı olur [19].

Nikolay Vasilyeviç Qoqolun "Taras Bulba" əsərindəki ata və oğul qarşıdurması bədii mətnlərdəki bu tip münaqişələrə böyük örnəkdir. Taras Bulbanın oğlu Andriy "mən səni yaratdım və mən də öldürəcəyəm" deməsi münaqişə situasiyasının zirvəsi hesab oluna bilər [21].

3. İnsanın təbiətə qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Təbii fəlakətlər, hava şəraiti, heyvanlar, hətta planetin özü belə ədəbi konflikt yarada bilər. Belə əsərlərdəki təbii ünsür adətən insanı onun çağırışlarına müqavimət göstərmək üçün daxili güc tapmaq üçün öz içinə baxmağa məcbur edir. Təbiət qəhrəmanları sınaqır, onların acizliyini və ölümünü nümayiş etdirir. İnsan və təbiət arasındakı münaqişəyə misal olaraq Maykl Pankenin "Sağ qalan" romanını göstərmək olar [72]. Əsas hərəkətverici qüvvə intiqam olsa da, bu hadisə daha çox "insan və insan" münaqişəsinə xasdır, povestin əsas hissəsi ekstremal ekoloji şəraitdə

yüzlərlə mil qət edən Huq Qlass ətrafında cəmlənir. Daniel Defonun "Robinzon Kruzo" insan və təbiət arasındakı qarşıdurmanı təsvir edən klassik bir romandır [9].

4. İnsan cəmiyyətə qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Ədəbiyyatda bu cür münaqişə o zaman baş verir ki, qəhrəman yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyəti və ya hökuməti ilə ziddiyyət təşkil edir. Sosial normalara qarşı üsyan ədəbiyyatda ən çox yayılmış mövzulardan biridir. Qəhrəman və ya qəhrəmanların motivi yaşamaq ehtiyacı, "doğru" və "yanlış" haqqında əxlaqi inanclar, xoşbəxtlik, azadlıq, ədalət və sevgi arzusu ola bilər. Məsələn, "Aclıq oyunları" kitabı qəhrəmanın cəmiyyətdə norma hesab edilən şeyi necə qəbul etmədiyini, onun əxlaqi prinsiplərinə zidd olduğunu nümayiş etdirir. Əsərdə verilən Pita obrazı "I didn't know there was anything to get right" deyərək, öz hərəkətlərini analiz edir [66, s. 373].

5. İnsan texnologiyaya qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Ədəbiyyatdakı bu konflikt kitabdakı personajın maşınlar və ya süni intellekt tərəfindən qarşısına çıxdıqda yaranır. O, tez-tez elmi fantastikada istifadə olunur, burada süjetə görə, bu və ya digər texnologiya o qədər inkişaf edir ki, ona ayrılmış həddi aşır, nəzarətdən çıxır və statistik göstəricilərə malikdir. Belə əsərlər adətən insanın öz ixtiralarına, elmi tərəqqiyə qarşı mənəvi məsuliyyəti məsələsini gündəmə gətirir. Nümunə olaraq Ayzek Azimovun "Mən robotam" əsərinə müraciət etmək olar. "The task of the human brain remains what it has always been, that of discovering new data to be analyzed, and of devising new concepts to be tested. A pity the Society for Humanity won't understand that" [63, s.144]. Burada müəllif insanları robotlarla müqayisə edir və bununla belə nəticəyə gəlir ki, robotlar insanlardan qat-qat səmimidirlər, çünki onlar nəinki başqa insanlara nifrət edə bilirlər, həm də qisas ala və nifrət edə bilirlər.

6. İnsanın Allaha və ya taleyə qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Bu tip konfliktləri "şəxs-cəmiyyət" və ya "şəxs əleyhinə" konfliktdən ayırmaq heç də həmişə asan olmur, lakin bir qayda olaraq, o, işdə dini komponentin və ya başqasının taleyini idarə edən xarici qüvvənin iştirakı ilə əlaqələndirilir. xarakter. Məsələn, Harri Potter haqqında yazılmış kitablarda hələ doğulmamışdan əvvəl taleyi

proqnozlaşdırılan baş qəhrəman böyüyərkən uşaqlıqdan ona həvalə edilmiş məsuliyyətlə barışmağa çalışır. Yunan mifologiyasında personajlar, məsələn, Odisseydə olduğu kimi, baş qəhrəman üçün sınaqlar təşkil edən tanrıların özləri idi. [17] Münaqişənin çoxu Odisseyin evə qayıtması zamanı qarşılaşdığı maneələrdən qaynaqlanır. Odissey vətənə qayıtmaq üçün daim mübarizə aparır.

7. İnsanın fəvqəltəbii qüvvələrə qarşı olduğu məqamda meydana gələn konflikt.

Ədəbiyyatda bu münaqişə qəhrəmanla hansısa fəvqəltəbii qüvvə və ya məxluq arasında baş verir. Mistik qüvvələrin və paranormal hadisələrin təzahürünə əsaslanan bu cür konfliktlər magik realizmdə geniş yayılmışdır. Onlara Stiven Kinqin əsərlərində də tez-tez rast gəlinir: məsələn, “Parıltı”da qəhrəmanlar mehmanxananın qaranlıq mahiyyəti ilə qarşılaşırlar [69].

Kabusların, vampirlərin və digər fantastik varlıqların hərəkət etdiyi qotik romanlardakı insanla fəvqəltəbiiilik də əks olunur. Yekun olaraq deyə bilərik ki, ədəbiyyatda konflikt hekayəni bir arada tutan, intriqa yaradan, son məqsədə çatmaq imkanlarına müəyyən şübhələr yaradan əsas element rolunu oynayır. Hekayə həmişə tək bir münaqişə ilə məhdudlaşmır və münaqişələr bəzən finalda həll olunmaya bilər. Lakin konfliktin məntiqi nəticəsi, onun həlli oxucuda əsərin tamlığı hissini verir.

Bədii sözün yaradıcılığı insan təfəkkürünün fundamental və universallığını, onun şüurunun reallığın ən müxtəlif tərəflərini əhatə etmə qabiliyyətini, insan təfəkkürünün imkanlarının möhtəşəmliyini vurğulayır. Bədii mətnlərin kommunikativ təbiətinin şərh mədəniyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: o, ümumiyyətlə mədəniyyətin “kommunikativ yükünü” sonuncunun ontoloji xassəsi kimi dərk etməyə imkan verir, çünki bədii mətnlər bu ontoloji xassəni ən parlaq şəkildə əks etdirir.

Ədəbi tənqiddə müxtəlif müəlliflərin əsərləri əsasında işlənmiş və tədqiq edilmiş konflikt ssenarisindən fəal şəkildə istifadə olunur. Dilçilikdə konfliktin tipologiyasının bədii əsərdə təcəssümünün linqvistik vasitələri nəzərə alınmaqla öyrənilməsi az öyrənilən və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir. Bununla yanaşı, bədii mətnlərdə konflikt xüsusi rol oynayır, çünki münaqişə vəziyyətlərinin təsviri vasitəsilə qəhrəmanların həyatı açılır və dünyaya xüsusi bədii baxış yaranır.

Bədii obrazların nitqində konflikt geniş mənə kəsb edir və onu əhatə edən reallığın müxtəlif hadisə və fenomenlərinə şamil edilə bilər: silahlı toqquşmalar, sosial qruplar arasında qarşıdurmalar, habelə nikahda olan fikir ayrılıqları, daxili motivlərin toqquşması, hisslərlə vəzifə arasında mübarizə və s. Dilçilik bədii, publisistik və ya nitq diskursunda konflikt situasiyasının təsvirinin linqvistik aspektini tədqiqat üçün aktuallaşdıraraq, konfliktin psixoloji və sosial əsaslarını arxa planda qoyur. Bu zaman kommunikativ konflikt anlayışı yaranır ki, bu da linqvistik vasitələrlə ifadə olunan aqressiyaya əsaslanan nitq münaqişələri kimi başa düşülür. Ədəbi tənqid əsərdə hərəkətin inkişafına töhfə verən süjet formalaşdıran element olan bədii konflikt anlayışını öyrənir. Münaqişə və ya bədii münaqişə ədəbi əsərin məzmununu xarakterizə edən əsas kateqoriyalardan biridir. Bu hadisə qəhrəmanla cəmiyyət, qəhrəmanla başqa personaj arasında və ya qəhrəman daxilində yaranan hər hansı ziddiyyətə (daxili konflikt) əsaslanma bilər. Müəllif konfliktdən qəhrəmanlarının xarakter xüsusiyyətlərini açmaq, əsərin kompozisiyasını qurmaq, katarsis yaratmaq, həmçinin baş verənlərə qəhrəmanların hərəkətləri ilə personajların və müəllifin özünün münasibətini ifadə etmək üçün istifadə edir.

Bədii konflikt termininin ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, bu hadisənin birmənalı şərhə yoxdur və ona müxtəlif mövqelərdən baxmaq olar. Ədəbiyyatda münaqişə antaqonist qüvvələrin qarşıdurmasını ifadə edərək “dramatik konflikt” adlanır. Qədim yunan dramaturqları katarsisə nail olmaq üçün əsərlərində konfliktdən istifadə edirdilər (yunanca katharsis - “təmizləmə”). Məlum olduğu kimi, katarsis estetikanın mühüm məqamlarından birini, yəni estetik təcrübənin, estetik qavrayışın, sənətin insana estetik təsirinin ən yüksək mənəvi-emosional nəticəsini üzə çıxaran estetika kateqoriyasıdır. Bu vəziyyət insana təkcə mənəvi cəhətdən zənginləşməyə deyil, həm də müxtəlif ehtiraslardan: qəzəb, paxıllıq, kin, tamahdan təmizlənməyə imkan verirdi. Dram inkişaf etdikcə münaqişəyə münasibət də dəyişir. Tədrisən bu fenomen nəsrə nüfuz edir.

Bədii konflikt və ya bədii toqquşma ədəbi əsərdə fəaliyyət göstərən əks istiqamətli qüvvələrin qarşıdurmasıdır. Bədii mətnlərdə (hekayə, roman, epik roman)

müəllif tərəfindən müxtəlif əsaslarla müəyyən bir sistemdə qurulan bir neçə konflikt ola bilər:

- 1) açıqlıq dərəcəsinə görə - açıq və gizli;
- 2) təzahür dərəcəsinə görə - xarici və daxili;
- 3) həlledicilik dərəcəsinə görə - həll edilə bilən və qeyri-müəyyən;
- 4) zamanın uzunluğuna görə - kəskin və uzanan;
- 5) pafos təbiətinə görə - faciəli, komik, dramatik, lirik, yumoristik, satirik (janrdan asılı olaraq);
- 6) süjet həlli ilə - hərbi, millətlərarası, dini, nəsillərarası, ailəvi və s. Bu tip konflikt situasinya qarşıdurmanın sosial sferasını formalaşdırdı və janrın ümumiləşdirilməsinin əsasını təşkil etdi.

Dünya şöhrətli rus yazıçısı və mütəfəkkiri Lev Nikolayeviç Tolstoyun qələmə aldığı “Hərb və sülh” epik romanında üç nəcis nəslin nümayəndələrindəki bütün fərqlərə baxmayaraq, saray intriqaları, ikiüzlülük, yalançılıq, şəxsi maraqlar, mənəvi boşluq və s. öz əksini tapıb [26]. Buna görə də Pyer və Elen, Nataşa və Anatole, Knyaz Andrey və İppolit Kuragin və s. münasibətləri o qədər dramatikdir ki, həll olunmayan münaqişələrlə doludur. Aydınır ki, bu konflikt ideoloji əhəmiyyət və universallıq dərəcəsinə görə bütün hadisələrin özəyini təşkil edən hərbi münaqişə ilə müqayisə oluna bilər. Romanın süjetini və süjetini açan şəxsi münaqişələr (Pyer - Doloxov, Knyaz Andrey - Nataşa, Kutuzov - Napoleon, ruslar - fransızlar və s.) əsərin konfliktini təşkil edir və bədii konfliktlərin müəyyən iyerarxiyasını təşkil edir. Hər bir ədəbi əsər son nəticədə müəllifin ideya-estetik konsepsiyasını ifadə edən özünəməxsus, çoxsəviyyəli bədii konfliktlər sistemini inkişaf etdirir. Bu mənada sosial konfliktlərin bədii şərhə daha tutumlu olur.

Eposda, dramda, romanda, povestdə və hekayədə münaqişə adətən mövzunun və problematikanın özəyini təşkil edir və onun həlli xarakteri bədii ideyanın müəyyənedici məqamı kimi görünür. Əsərdə təsvir olunan qüvvələr arasında konflikt bədii əsərdəki obrazların ideoloji qarşıdurması kimi təzahür edir.

Azərbaycan ədəbi mətnlərdə də münaqişə situasinya öz əksini tapmışdır. Hələ qədim folklor nümunələrimizdə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da münaqişə

mətnləri geniş yer almışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Ağzın qurusun, dilin çürüsün” kimi qarğışlar münaqişəli mətnlərdə geniş yer almışdır [20, s.39]. Ümumiyyətlə, müəyyən tarixi dövrə aid əsərlərdə konflikt ümumi cəhətlərə malik olur, onlar ictimai münasibətlərin və şəxsi şəxsiyyətin inkişafında bir tarixi mərhələni əks etdirir.

Məşhur Azərbaycan dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun qələmə aldığı “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində baş qəhrəman Fəxrəddinlə ətraf mühit arasındakı münaqişə faciəvi xarakter daşıyır. Mütərəqqi düşüncəyə malik olan ziyalıların avtokratik dünyası ilə nifaqı “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərində öz əksini tapmışdır. Əsərdə eyni zamanda qəhrəmanın dünyagörüşü ilə yaşadığı dünya arasında uyğunsuzluq özünü biruzə verir. Fəxrəddin əsərin finalında qurbana çevrilir. Bu münaqişə situasiyası zamanı müəllif aşağıdakı ifadələri işlədir: “Ay namərd oğlu namərd, hara qaçırsan, qanını içəcəyəm. Qaçma, ay gədə, vallah səndən əl çəkməyəcəyəm!” [27, s.139]. Münaqişədə yeni ilə köhnə, mütərəqqi ilə mürəcə, sosial və antisosial arasında mübarizə öz ifadəsini tapır. Münaqişələrin yaranması, inkişafı və həlli təkcə bizdən asılı deyil, əks qrupların toqquşmasında ən azı iki tərəf iştirak edir, döyüşür, bir-birinə zidd məqsədlər güdür, çoxistiqamətli, bəzən də düşmənçilik hərəkətləri həyata keçirir.

Bədii konflikt və ya bədii toqquşma ədəbi əsərdəki müxtəlif qüvvələrin bədii quruluşda ideoloji-estetik təcəssüm alan qarşıdurmasıdır. Ədəbi əsərin bədii quruluşu bütün səviyyələrdə konfliktlə doludur: nitq xüsusiyyətləri, personajların hərəkətləri, xarakterlərin nisbəti, bədii zaman və məkan, povestin süjet-kompozisiya konstruksiyası bir-biri ilə əlaqədar ziddiyyətli obraz cütlərini ehtiva edir. Süjetin inkişafı, davamlı dəyişən şəraitdə baş verən personajların toqquşması və qarşılıqlı təsiri, personajların hərəkətləri, başqa sözlə, ədəbi əsərin məzmununun bütün dinamikası bədii konfliktlər üzərində qurulur.

Bədii mətnlərdə münaqişə fenomeni hisslər və duyğular zonasına (emosional-sensual qarşıdurma) köçürülə bilər və psixoloji ümumiləşdirmə qəhrəmanın daxili təcrübələrinin təsvirinə töhfə verir. Həmçinin, bu fenomen cəmiyyətdə müəyyən bir zamanda yaranan müxtəlif fikirləri təsvir etməyə qadirdir. Bir qayda olaraq,

münaqişə tərəfləri qəhrəman və onun antipodu (antiqəhrəman), xarakter və təbiət, ictimai təşkilatlar, təbiət elementləri (heyvanlar), qəhrəman və cəmiyyət, insan və tale, insanın daxili keyfiyyətləridir. Buna görə də, münaqişənin xarakteri, inkişafı və nəticəsi ziddiyyətli elementlərlə sıx bağlıdır və fikir ayrılığı mənbəyidir.

Konflikt bədii element olmaqla öz strukturuna malikdir: konfliktdən əvvəl yarana bilən konfliktin qurulması, konfliktin inkişafı, kulminasiya nöqtəsi, həlli. Bədii əsərlərdə konflikt əsərin qurulduğu süjet formalaşdırıcı elementdir. Buna görə də, münaqişənin inkişafının əsas məqamları süjetin (məzmun tərəfinin xarakteristikası) və kompozisiyanın (formanın xarakteristikası) müvafiq elementlərini müəyyən edir.

Romanlar mətnində "ana xətt" kimi bütün əsəri əhatə edən kəsişən münaqişənin olması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman əsas konflikt situasiyasının tipini ədəbi istiqamət müəyyən edir. Məsələn, klassisizm dövründə hiss və vəzifə konflikti üstünlük təşkil edir, romantizmin çiçəklənmə dövründə sənətin əsas konflikti - ideal və reallıq arasında kəsişmədir. Beləliklə, bədii əsərdə konflikt qüvvələrin, istiqamətlərin, ideyaların, qrupların, ictimai hadisələrin qarşıdurmasını, qəhrəmanın daxili mübarizəsini əks etdirən, personajların və müəllifin hadisəyə münasibətini göstərən əsas süjeti formalaşdırıcı həlqədir. Personajların ətraf aləmlə toqquşması qəhrəmanın "yaşamaq" qabiliyyətini görməyə imkan verir, həyatı kiçik şeylərində və məişət dərdlərində açıb göstərir.

Bədii konfliktin ideoloji dərinliyi və psixoloji kəskinliyi əsasən ədəbi əsərlərin insanlara estetik təsirinin gücünü müəyyən edir. Münaqişə həyatın dərin və geniş miqyaslı bədii reproduksiyası, dinamik süjet inkişafı, insan xarakterlərinin çoxşaxəli və canlı vasitəsidir. Bədii əsərlərin məzmunundan asılı olaraq konflikt personajların toqquşması, ehtirasların mübarizəsi, ideoloji qarşıdurma, faciəli vəziyyətlər formasından təzahür edir. Bədii mətnlərdə münaqişələr müxtəlif estetik modifikasiyalarda təzahür edir: əslində dramatik, birinin sosial və ya mənəvi qələbəsi digərinin isə məğlubiyyəti ilə həll olunur.

Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da münaqişələr bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif tərzdə öz əksini tapmışdır. Bu tendensiya XX əsrdə də

davam etmişdir. Mir Cəlal Paşayevin qələmə aldığı “Bir gəncin manifesti əsərindəki “İtə ataram, yada satmaram!” ifadəsi özlüyündə münaqişə stiuasiyasına böyük bir önəkdir [24, s.142].

Mübahisəli nitq kommunikanların münaqişə yaradan davranışının kəskin formasıdır və həmsöhbətlərin əsl niyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Mübahisənin əsas anlayışlarına təhqir və nifrət danışanların niyyətləri və hissləri kimi daxil edilməlidir, bu da ayrı-ayrılıqda müxtəlifliyində özünü göstərə bilər və ya müəyyən bir tipləşdirməyə imkan verir. Viqotskinin fikrincə, "... dramatik quruluşun bütün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hansısa qeyri-real motiv tamamilə real və məişət münasibətlərinə toxunur, biz də bunu tamamilə psixoloji cəhətdən real motiv kimi qəbul etməyə başlayırıq, bu iki uyğunsuz motiv ziddiyyət yaradır” [36, s. 299].

Ədəbi tənqiddə toqquşma qəhrəmanın mübarizə və emosional gərginlik anında onun nitq xüsusiyyətləri vasitəsilə obrazını üzə çıxaran və baş verənlərə müəllifin münasibətini əks etdirən süjet formalaşdırın vahidə çevrilir. Eyni zamanda, konflikt vəziyyəti aydın ifadə olunmuş struktura malikdir. Dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun qələmə aldığı “Vaqif” dramında konflikt vəziyyəti aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Qacar şahla Vaqifin dialoqunu əsərin kuliminasiya nöqtəsi hesab etmək olar. Qacar şahın şairdən ona niyə baş əymədiyini soruşduqda Vaqifin cavabı daha kəskin olur: “Əyilməz vicdanın böyük heykəli” [28, s. 100].

Müxtəlif həyat vəziyyətlərində subyektlərin davranışı ilə şərtlənən bədii münaqişənin öz təsnifatını işləyib hazırlamışıq ki, bu da bu yazıçının yaradıcılığında ən çox rast gəlinən ziddiyyət növlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir:

- 1) nəsillərin ideoloji qarşıdurması;
- 2) ailə münaqişəsi;
- 3) daxili münaqişə;
- 4) sosial münaqişə ;
- 5) müxalifətə əsaslanan ideoloji şəxsiyyətlərarası münaqişə;
- 6) şəxsiyyətlərarası münaqişə;
- 7) sevgi münaqişəsi;
- 8) mənəvi konflikt;

- 9) ekzistensial konflikt;
- 10) uzun müddət yığılmış inciklikdən yaranan münaqişə;
- 11) mübahisə və s.

Konfliktli situasiyalar mətndə metakateqoriyaların və müddəaların köməyi ilə həyata keçirilir, çünki təqdim olunan kateqoriyalar konfliktli vəziyyətin yaranması, inkişafı və məhv olması mərhələlərində böyük rol oynayır. Bu halda bədii əsərdə konflikt sahəsini şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar: birinci hissə - konflikt situasiyasının yaranması, konfliktin inkişafı, şərti sönmə; ikinci hissə konfliktdən əvvəlki vəziyyət, konfliktin yaranması (qəhrəmanın daxili münaqişəsi də bura aiddir), sürətli inkişaf, kulminasiya, həll. Konfliktli situasiyalarda mədəni ünsiyyət öz bəhrəsini vermədikdə bunun mənfi fəsadları ola bilər. Bəzən qəhrəman münaqişəli situasiyada uğur əldə etmədikdə ölümü seçir. Məşhur Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlının “Od gəlini” əsərindəki Elxan obrazı da buna bariz nümunədir: Elxanın asılmadan öncə son nəfəsindəki çıxışı əsərdəki münaqişənin kəskinliyini müəyyənləşdirir [7, s.356].

Münaqişə, onun orijinallığı əsasən personajların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Münaqişənin inkişafı təkcə bədii obrazların əlaqə və ziddiyyətlərini deyil, həm də ayrı-ayrı tərəflərin nisbətini müəyyənləşdirir. Ədəbi əsərini konfliktdə əsaslanaraq təhlil etmək zərurəti ondan irəli gəlir ki, bədii hadisə də insanın mənəvi fəaliyyətinin hər hansı təzahürü kimi əsasən obyektiv reallıq və onun qanunları ilə müəyyən edilir, lakin onun əsas məqsədi deyil. Münaqişə şüurlu qarşıdurmanın, əks fəaliyyətin bir formasıdır. Bu norma və dəyərlər yalnız əxlaqi seçim vəziyyətində toqquşa bilər. Bədii ədəbiyyatda bədii obrazlar olmadan onlar arasında heç bir münaqişə ola bilməz, bu baxımdan ədəbi mətndə münaqişə yalnız subyektlər arasında mövcuddur. Məşhur Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin ölümsüz “Ölülər” əsərində İskəndərin istehzalı və kinayəli monoloqu oxucunu özünə cəlb edir, əsərin finalında üzünü camaata tutan İskəndərin onlara “Tfu sizin üzünüzə” deməsi bədii konfliktin kəskin formasıdır [22, s.428]. Əsərdə baş verən ziddiyyətlər yeniliklə köhnəliyin, cəhalətlə elmin, mövhumatçılarla müasir əqidəyə malik olan insanların fonunda özünü biruzə verir.

Ümumiyyətlə, bədii konflikt kəskin mübarizə, toqquşma, əks maraqların, ehtirasların, istəklərin, ideyaların, hərəkətlərin, xarakterlərin sənətdəki obrazı və təəcəssümüdür. Bədii konflikt konkret olaraq dövrün iqtisadi, siyasi, fəlsəfi, mənəvi və digər əsas ziddiyyətlərini əks etdirir. Bədii konflikt sənətin ideya-estetik məzmununun mühüm aspektidir. Bədii əsərin fəlsəfi dərinliyi böyük ölçüdə dövrün ziddiyyətlərinin onda necə əks olunması ilə müəyyən edilir. Münaqişə anlayışı toqquşmaya yaxındır, lakin müstəqil bir mənə daşıyır, çünki münaqişə kəskin və aydın şəkildə ifadə olunan toqquşmadır. Bədii konflikt həmişə estetik rəngə malikdir, çünki o, xeyirlə şəər, işıq və zülmət, humanizm və irtica qüvvələrinin mübarizəsidir, yəni gözəllə çirkin, ülvi ilə əsasın toqquşmasıdır.

2.2. Siyasi mətnlərdə münaqişə situasiyasını əks etdirən dialoqlar

Müxtəlif tipli çoxsaylı münaqişələrlə səciyyələnən müasir geosiyasi şəraitdə ziddiyyətli siyasi diskursun öyrənilməsi problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Siyasi münaqişə reallığın ayrılmaz hissəsidir, birbaşa və ya dolayısı ilə bütün dünyada insanların kütlələrinə təsir edir. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə münaqişələr eyni vaxtda beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin aktorları arasında siyasi qarşılıqlı əlaqənin xüsusi forması, ziddiyyətlərin həlli yolu və beynəlxalq münasibətləri həddindən artıq istiləşmədən qoruyan bir sistem kimi çıxış edir. Siyasi konflikt siyasətin subyektləri olan tərəflərin qarşıdurmasıdır, bunun səbəbi siyasi hakimiyyətlə bağlı olan bir-birinə uyğun gəlməyən siyasi maraqlar, məqsəd və dəyərlərdir ki, bu da öz növbəsində siyasi münaqişənin əsas obyektidir. “Siyasət digər insan fəaliyyətindən fərqli olaraq, əsasən diskursiv təbiətdir, çünki bir çox siyasi hərəkətlər nitq vasitəsilə reallaşır” [59, s. 27]. Qlobal informasiya qarşıdurması kontekstində diskursiv təsir mexanizmlərini, eləcə də münaqişələrin həllində diskursun rolunu başa düşməyə çalışmaq vacibdir. Geosiyasi reallığı əks etdirən konflikt kommunikasiyasında diskurs həm silaha, həm də tərəfləri sakitləşdirmək vasitəsinə çevrilə bilər. Müasir konfliktlərin təxribatının reallıqları göstərir ki, əgər

informasiya axınları milli dövlət tərəfindən idarə olunmazsa təlatümlü vəziyyət yarana bilər.

Siyasi diskurs dedikdə, siyasi subyektlərin fəaliyyəti prosesində, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə maraqlarını təsdiq və ifadə etmək mövzusu ilə müəyyən edilən və müvafiq ünsiyyət şəraitində nəzərdən keçirilən mətn nəzərdə tutulur. “Hakimiyyət mübarizəsinin intensivləşməsi siyasi diskussiya üçün xüsusilə xarakterikdir” [78]. Siyasi diskursa verdiyimiz tərif diskursun başa düşülməsi ilə əlaqələndirilir. “Siyasi diskussiya hər kəsin gündəlik şəraitdə qarşılaşdığı bir fenomendir. Güc üçün mübarizədə ünsiyyət sahəsinin önəmli motividir” [80]. Diskurs bütöv və tam olaraq düşünülmüş və qəbul edilmiş, lakin onun inkişaf etdiyi bir ünsiyyət vəziyyətində nəzərdən keçirilən tematik olaraq müəyyən edilmiş mətnidir. Eyni zamanda, siyasi mətn siyasət sferasına aid olan və öz spesifikliyi çərçivəsində mətn kateqoriyalarının bütün xüsusiyyətləri ilə fərqlənən tematik təşkil edilmiş nitq kimi müəyyən edilə bilər. Təhqir düşmənin statusunu gözdən salmaq məqsədi daşıyır. Belə ki, təhqir etməklə ad-san, reputasiya, titul və ya vəzifə nüfuzdan düşür.

Münaqişəli siyasi diskurs siyasi münaqişə şəraitində siyasətin subyektivi olan tərəflərin öz fəaliyyətləri prosesində iddia və ifadə mövzusu ilə müəyyən edilən mətnidir. Eyni zamanda, məzmun tipində ifadə olunan konfliktli siyasi diskursun əsas hədəfləri bunlardır:

- münaqişənin subyektivi və münaqişə vəziyyətində öz mövqeləri haqqında məlumatın rəqibə, vasitəçilərə və digər şəxslərə çatdırılması ilə bağlı məlumatlar;
- rəqibi öz mövqeyindən əl çəkməyə, üçüncü şəxslərə münasibətdə onun tərəfini tutmağa inandırmaq niyyəti ilə müəyyən edilən çıxışlar;
- konflikt vəziyyətində dəstək qazanmaq üçün həm rəqibə, həm də üçüncü şəxslərə qarşı diskursun istiqamətini müəyyən edən çağırış;
- ya münaqişənin inkişaf mərhələsində, ya da başa çatma mərhələsində və ya faktdan sonra baş verən əsaslandırma.

Siyasi konflikt vəziyyətində nitqin hədəfi siyasətçinin kommunikativi fəaliyyətinin aspektləri ilə əlaqələndirilir və siyasi kommunikasiyanın məqsəd qoyma

prinsipi üzrə siyasi diskurs janrlarının ümumiləşdirilməsi üçün əsas rolunu oynayır. “Güc mübarizəsinin intensivləşməsi siyasi diskussiyaya xasdır” [58, s.106]. Bu ifadəni E.V. Pilqun bunu belə göstərir: “Siyasi rəhbərliyin əsas niyyəti güc üçün mübarizədir” [79]. Bəşəriyyət vahid canlı orqanizm olmaqla yarandığı andan siyasi münaqişələrlə tanışdır. Dini, ideoloji, etnik, siyasi və digər fikir ayrılıqları nəticəsində yaranan mübahisələr, toqquşmalar, müharibələr bütün tarixi inkişaf boyu qəbilələr, tayfalar, millətlər, siniflər, dövlətlər və onların birlikləri arasında alovlanıb. Bununla yanaşı, daimi sosial dəyişikliklər obyektiv olaraq siyasi qarşıdurmanın yaranması və inkişafı xarakterində dəyişikliklərə, onun gedişində istifadə olunan üsul və vasitələrin təkamülünə səbəb olur. Deməli, müasir tarixi prosesdə siyasi münaqişənin yeri və rolunun dəyişməsinə səbəb olan siyasi münaqişənin məzmunlu aspektlərinin, yeni daxili siyasi və geosiyasi amillərin elmi dərk edilməsinə, aydınlaşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Siyasi konfliktlərin fəaliyyəti ilə bağlı problemlərin ciddiliyi və aktuallığı öyrənilən mövzunun nəzəri təhlilini hazırlamaq üçün istifadə edilə bilən əhəmiyyətli idrak potensialının toplanmasına səbəb oldu.

Münaqişə tərəflərinə və onun inkişafına təsir etmək üçün siyasi diskurs müəyyən dərəcədə effektivliyə malik olmalıdır. Eyni zamanda, təklifin uğuru təklif edənə, nitqdəki mesajla və istinad obyektinə münasibətdən asılıdır. Münasibətlər təvazökarlıq dərəcəsini, müdafiə edənə rəğbət və ünsiyyətçinin gözləntilərini əks etdirir və bu sahədə əlverişli mövqə qazanmaq danışanın bacarığından və ünsiyyətçinin xarakterindən asılıdır. Müvafiq davranışların normativ gözləntilərini pozan nitq davranışı müdaxilənin effektivliyini azalda və ya kəskin şəkildə artırma bilər. Eyni zamanda, passiv qavrayışlı, aktiv iştiraklı və ünsiyyətçinin təklifinə müqavimət göstərən situasiyaları ayırd etmək olar.

Mətnin səmərəliliyi konsepsiyası effektivlik termini ilə sıx bağlıdır. "Effektivlik" termini iştirakçılar tərəfindən minimum vaxt və səy sərf etməklə həyata keçirilən ünsiyyətin xüsusiyyətlərini ifadə edir. “Effektivlik” termini mətnin yaratdığı təəssüratla bağlı xassələrini və məqsədə çatmaq üçün necə əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Üstəlik, mətnin qeyri-müəyyənlik səviyyəsi yüksək olduqda ifadəlilik dərəcəsi və deməli, səmərəlilik daha yüksəkdir.

Ünsiyyətin və xüsusən də siyasi diskursun effektivliyini nitq ünsiyyətini tənzimləyən amillər nəzəriyyəsi ilə müəyyən etmək olar. Bu nəzəriyyəyə görə nitq ünsiyyətinin tənzimlənməsində yeddi aparıcı amili ayırmaq lazımdır. Birincisi, nitqin hədəf məzmunu, ikincisi, danışanın şəxsi vəziyyəti, üçüncüsü, dinləyicinin şəxsi vəziyyəti, dördüncüsü, danışanın nitqini eşidən, lakin ünsiyyətin iştirakçısı olmayan yad şəxslərin olması və ya olması, beşinci rabitə kanalının xassələri, altıncısı dinləyicinin şəxsiyyəti haqqında danışanın fərziyyəsi (presuppozisiya), yeddincisi dinləyicinin danışanın şəxsiyyəti və onun nitqinin əsl mənası haqqında fərziyyəsidir (postsuppozisiya). Bu amillər həm də siyasi konflikt vəziyyəti ilə bağlı nəzərə alınmışdır.

Konflikt ünsiyyətinin tənzimlənməsində nitqin məzmun amili həlledici rol oynayır. Eyni zamanda, konflikt vəziyyətində ünsiyyətin tənzimlənməsi, fikrimizcə, əsasən altıncı və yeddinci amillərlə - presuppozitsiya (natiqin dinləyicinin şəxsiyyəti haqqında fərziyyəsi) və postsuppozisiya (dinləyicinin danışanın şəxsiyyəti haqqında fərziyyəsi) ilə müəyyən edilir. Bu iki amil, fikrimizcə, xüsusən də siyasi konflikt şəraitində diskurs funksiyalarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin əsas meyarı olan ünsiyyətin effektivliyində mühüm rol oynayır.

Siyasi diskursun effektivliyinin meyarlarını və şərtlərini müəyyən etmək üçün 2001-2009-cu illərdə ABŞ prezidenti olmuş Corc Buşun ictimai-siyasi çıxışlarını daha ətraflı nəzərdən keçirək. Corc Buşun prezidentliyi dövründə İraqda münaqişəli vəziyyətin kəskinləşməsi dövrü olub. Uzunmüddətli inkişaf edən münaqişə, bütövlükdə münaqişənin özü kimi tamamilə, qismən həll edilə bilən və ya həll olunmamış qalan bir sıra qarşılıqlı əlaqəli vəziyyətlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Münaqişənin həll olunub-olunmadığını tarixi nəticəyə görə qiymətləndirəcəyik.

Müəyyən münaqişə vəziyyətində effektiv hesab edilə bilən ictimai siyasi çıxışa misal olaraq, Corc Buşun 20 sentyabr 2001-ci ildə Konqresdə etdiyi çıxışı göstərək. [77] Çıxışda prezidentin 11 sentyabr 2001-ci il tarixli çıxışına münasibəti təqdim olunur. O, ictimai siyasi ünsiyyətin qarışıq inandırıcı-invokativ janrına aiddir və həm amerikalılara, həm də digər ölkələrin vətəndaşlarına, eləcə də Taliban nümayəndələrinə mesajlar göndərir. 11 sentyabr hadisələrindən sonra Corc Buşun

reytingi təxminən 90%-ə yüksəldi ki, bu da ona hərbi və sosial sahədə bir sıra islahatlar aparmağa, həmçinin müharibənin təşkilində ictimai dəstək tapmağa imkan verdi. Qərb analitiklərinin fikrincə, Buşun ikinci prezidentlik müddətinə seçilməsi daha çox onun ictimaiyyət qarşısında düzgün ünsiyyət davranışı ilə bağlı olub. Corc Buşun prezidentliyinin müsbət cəhətləri arasında sonrakı illərdə ABŞ ərazisində terror aktlarının olmaması da qeyd olunur.

Bu müraciətin kompozisiya strukturu çıxışının giriş hissəsində özünün xüsusi vurğuladığı Konqresə klassik nitqdən fərqlənir. Çıxışın kifayət qədər qısa bir giriş hissəsi var, bundan sonra natiq əsas hissədə mahiyyəti üzrə mühakimələrin təqdimatına keçir. Corc Buşun müraciətinin əsas hissəsinin müddəaları Amerikanın terrorizmlə mübarizədə rolunun təsdiqi ilə bağlıdır:

- Amerika “sivil dünya”nı terrorizmlə mübarizədə birləşməyə, “sivilizasiya döyüşü”ndə düzgün seçim etməyə çağırır;
- Taliban terrorçuların ekstradisiyasında və Əfqanıstan ərazisindəki terrorçu bazalarının məhv edilməsində dərhal Amerikaya kömək edilməlidir;
- Amerikalılar bu faciə qarşısında birləşməlidirlər.

Mətnin diktəsində aktuallaşan informasiyanın üstünlük təşkil edən növləri faktik, kommunikativ-munasibət, intellektual və təsirli informasiyalardır. Nitqin əsas müddələrinin reallaşdığı nitqin əsas hissəsinin diktə edilməsinə misal verək: “Terrorçular müsəlman alimləri və müsəlman din xadimlərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən rədd edilən İslam ekstremizminin müəyən formasını, İslamın dinc təlimlərini təhrif edən hərəkəti tətbiq edirlər. Terrorçuların göstərişi onlara xristianları və yəhudiləri öldürməyi, bütün amerikalıları öldürməyi, qadın və uşaqlar da daxil olmaqla hərbiçilər və mülki şəxslər arasında heç bir fərq qoymamağı əmr edir” [77].

Verilmiş diktema faktiki tipdir. Natiq dinləyicilərə terror ideologiyasının təhlükəsini izah edir. Bu diktumda üstünlük təşkil edən məlumat növü faktiki məlumatdır. Bu mətn parçası həm də az dərəcədə sintaktik təkrar vasitəsilə təsir edici məlumatı həyata keçirir. Natiqin münasibəti performativ [biz Taliban rejimini pisləyirik], rejimin qiymətləndirilməsi təkrar və təqlid yolu ilə impressionizm elementləri ilə birləşən faktiki məlumatlardan ibarət sonrakı ifadələrlə ifadə olunur

[Bu, təkcə öz xalqını repressiya etmək deyil, həm də hər yerdə insanları təhdid edir, Taliban rejimi qətl törədir].

Natiq münasibətinin kateqorikliyi imperativ əhval-ruhiyyədə olan konstruksiyalarda kommunikativ-munasibət məlumatlarının aktuallaşması ilə əldə edilir. Bundan əlavə, kateqoriklik təkrarların (hər bir terrorçunu və onların dəstəkləyici strukturunda olan hər kəsi təhvil vermək, dərhal hərəkətə keçmək lazımdır), sintaktik paralellik (terrorçuları təhvil verəcəklər, yoxsa onların aqibətləri eyni olacaq). Qarışıq münasibət-faktual-qiymətləndirici tipli növbəti diktemada çağırış həyata keçirilir. Natiq dünya dövlətlərini terrora qarşı mübarizədə ABŞ-la birləşməyə çağırır.

Kommunikativ-munasibət məlumatı ifaedici ifadələrdə həyata keçirilir (Biz hər bir xalqdan bizə qoşulmasını xahiş edirik); faktiki məlumatlar ABŞ-ın digər ştatları tərəfindən ifadə edilən dəstək bəyanatlarında ifadə edilir (Birləşmiş Ştatlar bir çox dövlətlərin və bir çox beynəlxalq təşkilatların artıq cavab verdiyinə görə minnətdardır); terrorizmin yaratdığı təhlükə ilə bağlı məruzəçinin mülahizələrində intellektual məlumatlar yer alır (Terror nəinki binaları yıxmaq, həm də qanuni hökumətlərin sabitliyini təhdid edə bilər). Eyni zamanda, bu diktema təkrarlarla (birinə hücum hamıya hücumdur, növbədə onların şəhərləri, vətəndaşları ola bilər) və ritorik sual (bilirsinizmi?) ilə ifadə olunan təsirliliyi ilə diqqəti çəkir.

Bəyanatın məqsədyönlü məzmunu baxımından, təkliflərin həyata keçirilməsinə əsasən, “nə deyilən” və “nə danışılan” mövqeləri kifayət qədər aydın və ifadəli şəkildə ifadə edilmişdir. Natiq dinləyicinin (auditoriyanın) gözündə mühüm nüfuza malikdir. Müraciətin əsas hissəsində münasibət diktələrinin böyük bir hissəsi nitqə münəqişə vəziyyətində inam xarakteri verir. Eyni zamanda, mətn təəssürat xüsusiyyətlərinə malikdir. Stilistik vasitələrlə yaradılan ifadəlilik tamaşaçıya təsir etməyə kömək edir. Nitqin formallıq səviyyəsini auditoriya ilə əlaqə yaratmağa kömək edən qeyri-intensiv formal olaraq təyin etmək olar. Corc Buşun çıxışı Konqresdəki auditoriyada, eləcə də oxucularda və dinləyicilərdə böyük təəssürat yaratdı. Bu halda natiqlə auditoriya arasında əlaqəni presuppozitiv və postsuppozitiv

əsaslandırılmış hesab etmək olar. Yuxarıda qeyd olunan nitq xüsusiyyətlərini ictimai siyasi diskursun effektivliyinin əlamətləri hesab etmək olar.

Münaqişənin həlli baxımından səmərəsiz sayıla biləcək ictimai siyasi diskursun təhlilinə keçək. 2003-cü ildə ABŞ ordusu və müttəfiq ölkələrin ölkəyə hücumu ilə İraqda hərbi qarşıdurma (müharibə) başladı. Müharibənin elan edilmiş məqsədləri, Amerika tərəfinin fikrincə, dünya birliyinin təhlükəsizliyinə təhdid olan kütləvi qırğın silahlarının axtarışı və rejimin devrilməsi idi. Münaqişə 2011-ci ilə qədər davam edib və tərəflərin, o cümlədən mülki əhali arasında böyük itkilərlə müşayiət olunub. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində Səddam Hüseyn rejimi devrildi, heç bir kütləvi qırğın silahı aşkar edilmədi, Amerika tərəfinin İraqda yeni demokratik dövlətçilik qurmaq cəhdləri uğursuz oldu. Prezident Corc Buşun İraqdakı münaqişə ilə bağlı ritorikası əsasən konstitutiv xarakter daşıyır və İraq xalqı üçün yeni kollektiv kimliyin yaradılması zərurətini əsaslandırmaq məqsədi daşıyır. Qurucu ritorika xüsusi aktuallıq qazanır və ənənəvi olaraq tarixin dönüş nöqtələrində millətin konsolidasiyasına gəldikdə baş verir. Ritorik müraciət nəticəsində millətə aid edilən kollektiv kimlik maddiləşir, auditoriya tarixin subyektinə kimi qurulur, onun qarşısında müəyyən hərəkətlərin tələbləri irəli sürülür. Bu halda, Corc Buşun uğursuz hərbi konstitutiv (“uğursuz”) ritorikası rejimin dəyişməsi ilə iraqqlıların öz ölkələrində demokratiyanın qurulmasında fəal iştirak etmələrini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, əsas səhv daxili dini-ideoloji ziddiyyətlər fonunda şiə və sünni müsəlmanlar üçün vahid milli kimlik yaratmaq cəhdi idi. Eyni zamanda, “təsisçi paradokslardan” biri Corc Buşun iraqqlıları özlərindən kənar qalan Amerika dəyərləri kimi demokratik dəyərləri qəbul etməyə inandırmaq cəhdidir. Eyni zamanda, Corc Buş əmindir ki, azadlıq və demokratiya İraq xalqına xasdır.

Münaqişənin müəyyən olunmuş dövründə Corc Buşun çıxışlarından birinə - 17 mart 2003-cü il tarixli xalqa məlum müraciətinə nəzər salaq. [**Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.**] ABŞ prezidenti öz çıxışında Amerika xalqına, eləcə də iraqqlılara müraciət edir. İraqa hərbi müdaxilə və rejim dəyişikliyi ehtiyacını əsaslandıran İraq ordusu və mülki əhaliyə çağırışlar edərək, hakim qüvvələrə kömək etmir. Bu ifadələr qarışıq inandırıcı-invokativ tipə aid edilə bilən nitq müddəalarını

təşkil edir. Nitqin mətni nitqin əsas müddələrinin həyata keçirildiyi müxtəlif tipli diktemlərdə (faktual, faktiki-qiymətləndirici, münasibət və s.) özünü göstərən yüksək dərəcədə aqonallıq ilə seçilir:

- İraq rejimi ilə dinc mübarizə vasitələrinin səmərəsiz olduğu ortaya çıxdı, bu baxımdan ABŞ İraqda kütləvi qırğın silahlarını və terrorçuları məhv etmək üçün güc tətbiq etməyə hazırdır;

- İraqlılar Amerikanın hərbi əməliyyatlar apardığı rejimi dəstəkləməməlidir; ABŞ İraq xalqına ailəsi ilə birlikdə 48 saat ərzində İraqı tərk etməli olan diktatordan qurtulmağa kömək edəcək.

Hərbi işğalın əsaslandırması burada verilmiş nitq hissəsidir və xüsusən də fakt tipli aşağıdakı diktemada yer alır. “O vaxtdan bəri biz 12 ildir ki, diplomatiya ilə məşğuluq. Biz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasında ondan çox qətnəmə qəbul etmişik. Biz İraqın tərksilahına nəzarət etmək üçün yüzlərlə silah müfəttişi göndərmişik. Bizim xoş niyyətimiz yaxşı qarşılanmayıb” [75]. Bu fraqmentdə üstünlük təşkil edən faktiki məlumat təsiredici, sintaktik paralellik, hiperbola ilə birləşir. Bu diktemanın invokativ xarakteri kommunikativ və münasibət məlumatlarının köməyi ilə formalaşır, sərt imperativlər və sadə sintaktik quruluşla direktivlərdə yenilənir.

Növbəti diktum İraq xalqının Səddam Hüseyn rejiminin devrilməsinə kömək etməsinin zəruriliyi ilə bağlı təkliflə bağlıdır. Diktum qarışıq xarakter daşıyır və münasibət-faktik tipə aid edilə bilər. Sadə gələcək zamanda strukturlar tərəfindən ifadə edilən münasibət məlumatı danışanın niyyəti və iradəsi ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, bu fraqment natiqin düşüncə qatarını əks etdirən ağıllı məlumatları həyata keçirir (Əgər hərbi kampaniyaya başlamalıyıqsa, bu, sizə qarşı deyil, ölkənizi idarə edən qanunsuz adamlara qarşı yönəldiləcək). Kontrast (sizə qarşı deyil, ölkənizi idarə edən qanunsuz adamlara qarşı), sintaktik paralellik (Biz terror aparatını məhv edəcəyik və sizə yeni İraqın qurulmasına kömək edəcəyik; daha təcavüzkar müharibələr olmayacaq) vasitəsilə aktuallaşdırılan məlumatlardan ibarətdir.

Bu nitq, əvvəlki kimi, nitqin aydın və ifadəli ifadə edilmiş hədəf məzmununa malikdir. Kommunikativ çərçivə “deyənlər – deyilənlər” çərçivəsinə salınır. Mətn

yüksək dərəcədə təsir ediciliyi ilə xarakterizə olunur. Auditoriyaya emosional müraciətlər nitqin qeyri-intensiv formal registrinə xasdır. Buna baxmayaraq, bu nitq şifahi ünsiyyətin tənzimlənməsi prosesində aşağıdakı amillərin parametrlərinə görə pozulduğuna görə təsirli olmur: danışanın şəxsi statusu, dinləyicinin şəxsi statusu, danışanın dinləyicinin şəxsiyyəti haqqında fərziyyəsi (presuppozisiya), dinləyicinin fərziyyəsi, danışanın şəxsiyyəti haqqında (postsuppozisiya). Nəzərdən keçirilən dövrdə İraqda baş verən daxili dini və ideoloji qarşıdurmaların fonunda İraq əhalisinin nəzərində spiker şəxsiyyətinin statusundan danışmaq çətinidir. Öz növbəsində, Corc Buşun İraq əhalisinin arzuları və İraqda mədəniyyət və həyat reallıqları haqqında fikirləri kütləvi şüurun bir sıra mühüm komponentlərinin, stereotiplərin, qərəzlərin və qavrayışların lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi ilə xarakterizə olunur. Sözügedən nitq, tarixi kontekstdə effektivlik baxımından onun səmərəsizliyinə səbəb olan presuppositiv və postsuppositiv əsassız ünsiyyət nümunəsini təmsil edir.

Münaqişə şəraitində ictimai siyasi kommunikasiyanın effektivliyi nitq ünsiyyətini tənzimləyən amillər nəzəriyyəsi baxımından öyrənilə bilən aktual problemdir. Siyasi konfliktin effektivliyinin formalaşmasında nitqin hədəf məzmununun əhəmiyyəti ilə yanaşı, danışanın və dinləyicinin şəxsi statusları, danışanın və dinləyicinin bir-biri haqqında təsəvvürləri ilə bağlı olan ilkin və sonrakı fərziyyə faktorları əsas rol oynayır. Effektiv ictimai siyasi ritorika müəyyən konflikt vəziyyətində auditoriyanın əksəriyyətinin əhval-ruhiyyəsini əks etdirir. Natiq münaqişə tərəflərinin davranışlarının nüanslarından, onların sosial, tarixi və mədəni mənşəyindən tam xəbərdar olmalıdır. Eyni zamanda, həmvətənlərə ünvanlanan nitq operativlik baxımından aşkar üstünlüyə malik olacaqdır.

Effektiv siyasi ritorika həm də bəyanatın aktual hədəf məzmununa, situasiyaya adekvat formallıq səviyyəsinə malikdir və həm də onun janrına uyğun funksiyanı yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, “ictimai-siyasi nitqə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Prezidentin inaqurasiya (andicmə) nitqi;
- 2) Siyasi mövzuda məruzə;
- 3) Siyasi mövzuda çıxış [xarici ölkələrdə prezidentin çıxışı];

4) İcmal nitqi. Böyük məclislərdə son söz;

5) Mitinqdə çıxışlar;

6) Siyasi təbliğatçıların nitqi; Qanunvericilik layihələri; Parlament mübahisələri və s.” [18, s.91].

Siyasi münaqişənin siyasi hakimiyyətlə əlaqədar bir araya sığmayan siyasi maraqları, məqsədləri və dəyərləri olan siyasət subyektləri olan tərəflərin müxalifəti kimi müəyyən edilməsi siyasi münaqişəni siyasi fəaliyyət kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu halda siyasi konfliktin bitməsinin nəticəsini müvafiq siyasi fəaliyyətin nəticəsi hesab etmək olar.

Siyasi münaqişənin başa çatması mərhələsi ənənəvi olaraq münaqişənin inkişafının son və əvvəlki mərhələsi kimi fərqləndirilir. Adətən ondan sonra münaqişədən sonrakı mərhələ gəlir. Bu mərhələdə silahlı ola biləcək tərəflər arasında qarşıdurmanı saxlamaqla həm həll olunmuş, həm də həll olunmamış münaqişədən danışmaq olar. Siyasi münaqişə həm tərəflərin razılığı ilə, həm də bir tərəfin məğlubiyyəti ilə həll oluna bilər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin münaqişəyə baxış prizması sülhsevərliyi, siyasi nitqləri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. “Ona görə mən güman edirəm ki, bizim bütün söylərimiz bu gərginliyi aradan götürməyi, bu qarşıdurmanı aradan götürməyi təmin edə biləcəkdir. Ancaq demişəm, bir də deyirəm: heç vəchlə silah işlədilməsinin tərəfdarı ola bilmərəm. Bu gərginlik, qarşıdurma ancaq sülh yolu ilə, barışıq yolu ilə, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə, danışıqlar yolu ilə həll olunmalıdır” [11, s. 13].

Siyasi konfliktin kommunikativ xarakteri nitq diqtələrində aktuallaşan nitq aktları vasitəsilə linqvistik mənada ifadə olunan informasiya qarşılıqlı əlaqəsinin nitq xarakteri ilə müəyyən edilir. Siyasi diskurs dedikdə, siyasi subyektlərin siyasi fəaliyyəti, hakimiyyət uğrunda mübarizə prosesində maraqlarının təsdiqi və ifadəsi mövzusu ilə səciyyələnən və müvafiq ünsiyyət şəraitində nəzərdən keçirilən mətn kimi başa düşməliyik.

Uinston Çörçillin “Avropada qələbə” nitqi 1945-ci il mayın 8-də Almaniyanın təslim olmasından sonra, Avropada hərbi əməliyyatların rəsmən başa çatdığı gün səsləndirilib [76]. Çörçilin parlamentdə çıxış etdiyi nitqi tam şəkildə müraciət

elementləri ilə informasiya janrına aid etmək olar. Çıxışın əsas məqsədi Almaniyanın təslim olması, Avropada hərbi əməliyyatların dayandırılması barədə dinləyiciyə məlumat verməkdir. Natiq, həmçinin Müttəfiqlərin qələbəyə verdiyi töhfəni vurğulamağa, həmvətənləri Yaponiyada müharibəyə son qoymağa çağırmağa və müharibə zamanı söyləri birləşdirdiyinə görə Parlamenta təşəkkür etməyə çalışır.

Bu nitq informasiya janrının nitqi kimi faktiki dikteylərlə açılır. Dikteylərdə aktiv və passiv səslə sadə gələcək zamanla lakonik konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunan faktları - adları, mövqeləri, tarixləri ehtiva edən faktiki məlumatlar üstünlük təşkil edir. Əsas semantik yükü daşıyan nitqin məhz bu hissəsidir, o, auditoriyanın gözlədiyi informasiyanı ehtiva edir, bu hissə natiqin əsas niyyətini - tamaşaçılara hadisələr haqqında məlumat vermək məqsədini açır.

İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin məntiqli çıxışlarını siyasi mətnlərdəki münaqişələrə örnək kimi göstərmək olar. Sevindirici haldır ki, 30 ilə yaxındır mənfur qonşularımız tərəfindən işğal altında olan torpaqlarımız 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı azad edildi. İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində dünyanın nüfuzlu mətbuat orqanlarına müsahibə verən İlham Əliyev Vətən Müharibəsindəki Azərbaycanın parlaq zəfərini İkinci Dünya Müharibəsi zamanı nasistlərin və onların müttəfiqlərinin üzərində əldə olunan qələbə ilə müqayisə edir, ölkəmizin haqq yolunda olduğunu dünyaya bəyan edirdi. “Hər kəs bilir ki, Ermənistan rəhbərliyi bir il bundan əvvəl demişdi ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə”. Mən isə demişdim ki, “Qarabağ Azərbaycandır və nida” [5, s. 2].

Aşkar edilmiş xüsusiyyətlər siyasi konfliktin nəticəsinin, xüsusən də həll olunmuş siyasi münaqişənin nəticəsinin siyasi ritorikada diskursiv əks olunması haqqında müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Natiq nitqində həll olunan siyasi konfliktin nəticəsi nitqin tematik komponentləri kimi diktələrin informasiya strukturunda, diktələrdə aktuallaşan nitq aktlarında əks olunur. Faktik və faktiki-qiyətləndirici materialın üstünlük təşkil etməsi natiqin münaqişənin nəticələri barədə dinləyiciləri məlumatlandırmaq, habelə münaqişə tərəflərinin rollarını dərk etmək niyyətlərinə uyğundur.

NƏTİCƏ

Münaqişə tərəflər arasında qarşıdurma ilə xarakterizə olunan bir ziddiyyətdir. Münaqişələr insanların qarşıdurmasında iştirak edən şəxslərin maraqları, sosial münasibətləri və oriyentasiyası əsasında yaranır. Münaqişələrdən bəziləri təşkilatın problemləri haqqında məlumat verir, gizli prosesləri, ziddiyyətləri və s. aşkara çıxarmağa imkan verir. Ünsiyyət psixologiyası nöqtəyi-nəzərindən, bir qayda olaraq, ünsiyyətin uğurunun ilkin şərti pozulduqda münaqişə səmərəsiz ünsiyyət forması hesab olunur: qarşılıqlı əlaqədə olan insanların davranışı bir-birinin gözləntilərinə uyğun gəlmir. Münaqişə davranışının aşağıdakı üslubları və münaqişələrin həlli yolları var: rəqabət, kompromis, əməkdaşlıq və ya problemin həlli, qaçma, yerləşdirmə və ya tarazlaşdırma.

Münaqişənin səbəbləri həm xarici məhdudiyyətlər, həm də daha dərin, daxili məhdudiyyətlər ola bilər, yəni ünsiyyət üçün bir növ psixoloji maneədir. Ünsiyyət üçün xarici maneələrə aşağıdakılar daxildir:

- şərti məhdudiyyətlər (qurulmuş davranış ənənəsi);
- situasiya məhdudiyyətləri (tam hüquqlu ünsiyyət vəziyyətin çərçivəsi ilə məhdudlaşdırıldığı hallarda);
- emosional məhdudiyyətlər (yaradılmış ünsiyyət mühiti ilə müəyyən edilir).

Dilin rolu və statusu onun danışanlarının etnik tarixi ilə sıx bağlıdır, ona görə də dilin “etnik determinant”, “mədəniyyətin şifahi kodu” kimi klassik şərtləri təsadüfi deyildir. Dilin əsas funksiyalarından biri onun fərdləri və qrupları birləşdirən, ayıran vasitə olmaq qabiliyyətidir. Dillərin tarixi inkişafındakı bu proseslər təbiidir, lakin onlar xaricdən başlaya, dillərarası və millətlərarası münaqişələrə, dil və etnik separatizmə gətirib çıxara bilən ekstremal formalarda baş verə bilər.

Müasir dilçilikdə dil siyasətinin sosiolinqvistik tədqiqi xüsusi aktuallıq qazanmışdır. Bu cür müqayisəli tədqiqatlar linqvistik mənzərənin formalaşmasına təsir edən sivilizasiya dəyişikliklərinin mahiyyətini dərk etməyə yol açır. Məlumdur ki, dil bizi birləşdirməlidir. Dilin bizi bir-birindən ayırması faktı ilə də tez-tez rastlaşırıq. Dünyanın bütün əsas dillərinə güclü təsir göstərən digər (və əvvəlki ilə əlaqəli) amil internetin və smartfonlardan istifadə edərək ünsiyyətin yaranmasıdır.

Onlar bütün əsas dillərin bu və ya digər şəkildə uyğunlaşdığı yeni kommunikativ mühit yaratdılar. Əgər əvvəllər konfliktologiya psixologiya və ya sosial elmlər sahəsinə aid idisə, indi linqvistik konfliktologiyanın institutlaşması gözümüzün qabağında baş verir. Bu proses internetin inkişafı sayəsində baş verir: buna görə də dil konfliktləri ictimailəşdi, bu ictimai məkanda davam edir, dilçilər indi onları birbaşa olaraq tədqiq edə bilirlər. Çox vaxt dil münaqişələri sosial şəbəkələrdə yaranır.

Münaqişələr olmadan ünsiyyət mümkün deyil. Adətən münaqişələr mənfi emosiyaların artması ilə müşayiət olunur. İnsanın düzgün dialoqa girməsi həm toplantılarda, həm də fərdi təmasda çox vacibdir. Əgər dialoq zamanı münaqişəli vəziyyət yaranması ehtimalı varsa, bu konfliktin həllinə diqqətlə hazırlaşmaq və yalnız bundan sonra hərəkətə keçmək lazımdır. Münaqişənin müddəti, ilk növbədə, münaqişədə təqdim olunan ziddiyyətin qeydə alınması və onun iştirakçılarının resurslarının mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Münaqişə yaradan vəziyyətin mövcudluğu birmənalı olaraq onun münaqişə vəziyyətinə çevrilməsini nəzərdə tutmur. Münaqişələrin yaranmasının xarakterik xüsusiyyəti rəqiblə şəxsi məqsədlərin uyğunsuzluğudur. Bu həm bədii mətnlərdə, həm də siyasi mətnlərdə özünü biruzə verir. Münaqişənin faktiki situasiya təhlili hadisələrin gedişi şəraitində dəyişən parametrləri müşahidə etməyə imkan verir.

Verbal nitqdə münaqişə vəziyyəti fərdlərinin fəaliyyəti ilə əlaqəli olan və opponentlər arasında real mübarizə üçün obyektiv zəmin yaradan ziddiyyətlərin yaranmasını ilə bağlıdır. Münaqişə vəziyyətinin inkişafı prosesi mürəkkəbdir. Əgər hadisələrin ardıcılığı tam olaraq eynidirsə, o zaman münaqişə vəziyyətini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, münaqişəli vəziyyətin funksional xüsusiyyətləri və intensivliyi birmənalı olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmir.

Bədii ədəbiyyat və siyasi mətnlər meydana çıxdığı ilk dövrlərdən başlayaraq insanlar arasında olan münaqişə situasiyaları müvafiq mənbələrdə öz əksini tapdı. Bu analogi hal müasir dövrdə də davam edir. Bədii və siyasi mətnlərdə münaqişə situasiyasının verbal təzahürü münaqişəli vəziyyəti təsvir etməklə özünü biruzə verir. Nitq münaqişəsi nitq ünsiyyətinin tipik ssenarilərinə uyğun olaraq baş verir,

mövcudluğu linqvomədəni amillər və nitq davranışının fərdi təcrübəsi ilə bağlıdır. Münaqişə iştirakçılarının şifahi davranışı əməkdaşlığın və ya qarşıdurmanın nitq strategiyalarına əsaslanır, onların seçimi münaqişəli ünsiyyətin nəticəsini müəyyən edir. Münaqişənin inkişafı onun yaranması, yetkinləşməsi, pik nöqtəsi, tənəzzülü və həlli mərhələlərindən ibarətdir.

Həm bədii, həm də siyasi mətnlərdə meydana gələn konflikt münaqişə iştirakçılarının qarşıdurma vəziyyətidir, bu zaman münaqişə iştirakçıları qarşı tərəfin fikirlərinə şüurlu şəkildə qarşı çıxır, öz fikirlərini istəklərinə müvafiq olaraq izah edir. Münaqişənin yetkinləşməsi kommunikativ mərhələdə də davam edə bilər, bu zaman subyektlərin hərəkətləri düşmənin mövqeyini, ziddiyyətlərin həlli imkanlarını müəyyənləşdirmək və s. kimi proseslərə yönəlmişdir.

Nitq münaqişəsi kommunikativ vəziyyətdə baş verir ki, tərəflərdən biri digərinin zərərinə şüurlu və aktiv şəkildə nitq hərəkətlərini yerinə yetirir. Münaqişənin əsas mərhələləri – yetkinlik mərhələsi, zirvə mərhələsi tənəzzül və münaqişənin həlli mərhələlərindən ibarətdir. Münaqişənin yetkinlik mərhələsi onunla səciyyələnir ki, bu mərhələdə ziddiyyətlər aydın şəkildə müəyyən edilir, onların dərk edilməsi baş verir və hər iki tərəf qarşı tərəfin zərərinə öz maraqlarından çıxış etməyə başlayır. Münaqişənin zirvəsi ən ziddiyyətli dil və nitq vasitələrinin istifadəsi ilə müəyyən edilir: birbaşa təhqirdən tutmuş həmsöhbətin şərəf və ləyaqətini alçaltmağın ən mürəkkəb üsullarına qədər. Münaqişənin tənəzzülü subyektlərin bir-birinə müxtəlif növ güzəştlərdən, qarşı tərəflə qismən və ya tam razılığından, söhbətin mövzusunun dəyişdirilməsi və s. ibarətdir. Münaqişənin həlli digər sahələrdə olduğu kimi bədii və siyasi mətnlərdə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Münaqişənin yuxarıda göstərilən şərtlərə əsaslanan dinamik quruluşu potensial münaqişə vəziyyətlərini, riskli vəziyyətləri və münaqişə vəziyyətlərini düzgün tanımaq, o cümlədən həm situasiyanın özünü, həm də ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən onların davranışlarını proqnozlaşdırmaq və modelləşdirmək üçün izahedici gücə malikdir.

Mühüm bir faktı unutmaq olmaz ki, həm bədii, həm də siyasi mətnlərdə münaqişələr dərhal yaranmır, bunun üçün müəyyən vaxt tələb olunur, hansısa konflikt situasiya yarananda, bu da münaqişəyə çevrilir. Münaqişə iştirakçılarının

nitq davranışı nitq strategiyalarına əsaslanır. Strategiyaların tipologiyası müxtəlif əsaslar üzərində qurula bilər. Münaqişənin qarşılıqlı əlaqəsi iştirakçısının strateji niyyəti onun həyata keçirilməsi üçün taktiki üsulların - nitq taktikasının seçimini müəyyənləşdirir. Nitq strategiyaları ilə nitq taktikası arasında ciddi əlaqə vardır. Münaqişə vəziyyətinin növündən asılı olaraq, nitq davranışının uyğunlaşdırılmasının müxtəlif modellərdən istifadə olunur: münaqişənin qarşısının alınması modeli (potensial münaqişə vəziyyətləri), münaqişənin neytrallaşdırılması modeli (münaqişə riski halları) və münaqişənin uyğunlaşdırılması modeli (münaqişə vəziyyətləri uyğun). Potensial münaqişə vəziyyətlərində nitq davranışı daha çox modelləşdirməyə məruz qalır. Müxtəlif amillərin sistemləşdirilməsi nitq münaqişəsini çoxşaxəli və geniş kontekstdə təsvir etməyə imkan verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasbəyli, A.T. Konfliktologiya. Dərslik / A.T.Abbasbəyli, P.Q.Darabadi, Ə.İbrahimov. – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2006. – 292 s.
2. Abbasova Q. Ritorika. Tarix, nəzəriyyə, praktika: Ali məktəb üçün dərs vəsaiti /Tərtibçi. Q.Y.Abbasova.- B.: [Turan evi]; 2008, 460 s.
3. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı, Ayna Mətbu evi, 2001, 500 s.
4. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı,2014, 278 s.
5. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 5 noyabr 2021, səh. 2
6. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (Ali məktəblər üçün dərslik). B.Gənclik, 2015, 522 s.
7. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 səh.
8. Çəmənşaminli Y. V. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, “Avrasiya-press”, 2005, 664 səh.
9. Defo D.Robinzon Kruzo. Bakı, Öndər, 2004, 464s.
10. Dostoyevski F. M. Cinayət və Cəza. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 560 s.
11. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. Bakı 1997, 612 s.
12. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Azərnəşr, 1994, 160 s.
13. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001, 240 s.
14. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 360 səh.
15. Əlizadə A. Əski və çağdaş zamanda söz çəkişmələri // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. - 2011. - № 6. - S. 66-83.
16. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Universiteti, 1999, 288 s.
17. Homer. Odisseyə. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 416 səh.
18. Hüseyinov S. S., Qaracayeva E. M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.
19. Kerol, L. Alisa möcüzələr ölkəsində: nağıl / tərc. ed. A.İbrahimov; M. Əfəndiyev; C.Nağıyev. - Təkrar nəşr. – Bakı: 2005. - 448 s. - (Dünaya uşaq

ədəbiyyatı).

20. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı: Nurlan, 2005, 225 c.
21. Qoqol N.V. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya press”,. 2006, 320 səh
22. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cilddə. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 604 səh.
23. Pandeli P., Fişer-Butmaloiun U. Münaqişəli vəziyyətlərin əsasları. Azadlıq naminə Fridrix Nauman Fondu. Bakı 2017, 48 səh.
24. Paşayev M. Seçilmiş əsərlər. II kitab. Bakı, 2008, 468 səh.
25. Tağıyev Ə.M. Milli kimlik və multikultural proseslər. Bakı, 2017. – 205 s.
26. Tolstoy L.N. Hərb və sülh, 4 cilddə: I cild. / tərc. ed. B. Musayev.-Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 376 səh.
27. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh
28. Vurğun S. Seçilmiş əsərlər. Dörd cilddə. IV cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 400 səh.

Rus dilində:

29. Анцупов А.Я., Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях. СПб.: Питер, 2009, 304 с
30. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 551 с
31. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004 - 591 с.
32. Белоус Н. А. Структурно-семантические аспекты конфликтного дискурса в коммуникативном пространстве / Н. А. Белоус // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. – Москва: ИЯ РАН, УлГУ, 2007. Библиогр.: с. 222-246.
33. Белова Е.В. Модель конфликтной языковой личности в бытовом конфликтном дискурсе. Научный журнал КубГАУ, №114(10), 2015 года, 15 с.
34. Бронте Ш . Джейн Эйр. Качели.2021. с. 624.
35. Бэкон Ф. Сочинения. В 2 т. Т. 2. – 2-е изд. – М., «Мысль», 1978. 575 с.

36. Выготский Л.С. Психология искусства. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Искусство, 1968, 576 с..
37. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, систематика. — М.: Медицинская книга, 2007, 92 с.
38. Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
39. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. — М.: Мысль, 1991, 731 с.
40. Громова О.Н. Конфликтология. — М., 2000. — 320 с.
41. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология. — М.: наука, 2000. — 501 с.
42. Можгинский, Ю. Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика — 2-е издание, стереотипное. Москва: Когито-Центр, 2008. 181 с.
43. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В. В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1997. — 944 с.
44. Пирожков В. Ф. Криминальная психология — М.: «Ось-89», 2007, 704 с.
45. Простакишина, Н. П. Вербальная агрессия и основные формы ее проявления в молодежной среде (на примере студентов филиала ФГБОУ ВПО «ВГУЭС» г. Находка) / Н. П. Простакишина, Е. С. Шпак. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 3 (62). — С. 108-110.,
46. Романов, А.А. Системный анализ регулятивных средств диалогического общения / А.А. Романов. — М. : ИЯ АН СССР, 1988. — 182 с.
47. Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. — в 3 т. Т. 1. — М.: Гослитиздат, 1961, 852 с.
48. Светлов В.А. Аналитика текста / Учеб. пособ. СПб.: ООО «Росток», 2001, 512 с.
49. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. В 2 т. — М.: наука, 1993. — 570 с.
50. Стеклова Т.И. Речевая агрессия в интернет-комментариях как проявление социальной напряженности // Политическая лингвистика. Екатеринбург: УрГПУ, 2013. № 3. С. 77-81.

51. Степанова Л.Н. Комментарий в современном информационно-коммуникативном пространстве: перспективы лингвистического исследования // Современная филология: материалы II междунар. науч. конф. (г. Уфа, январь 2013 г.). Уфа: Лето, 2013. С. 94–97.
52. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика -М.: «Восток - Запад», 2006. - 200 с.
53. Тамарченко Н.Д. Конфликт /Н. Д. Тамарченко // Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий. – М., 2008 – С. 104.
54. Таршис Е.Я. Перспективы развития методики анализа содержания текстов средств массовой информации // Социологические проблемы общественного мнения и средств массовой информации: сб. М., 1975. № 15. С. 71–92.
55. Толстая, С.М. Преступление и наказание в свете мифологии // Логический анализ языка: языки этики . отв. ред. Н.Д. Арутюнова и др. . М.: Языки русской культуры, 2000. С. 373–380.
56. Третьякова В.С. Конфликт глазами лингвиста / В. С. Третьякова // Юрислингвистика-2: русский язык в его естественном и юридическом бытии: межвузовский сборник научных трудов. – Барнаул, 2000, С. 127-140.
57. Третьякова В.С. Речевой конфликт и гармонизация общения. дис. д-ра филол. наук: 10.02.01. – М.:РГБ, 2003. – 301 с.
58. Латынов В. В. Политическая коммуникация // Политическая энциклопедия: В 2 т. Т. 2. - М., Мысль, 1999. С. 172–173.
59. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: Диссертация... доктора филологических наук. - Волгоград, 2000, 431 с.
60. Шнейдер, В. Б. Коммуникация, нормативность, логика / В. Б. Шнейдер. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 250 с.
61. Щербинина, Ю. В. Вербальная агрессия. Изд. 2-е. М. : ЛКИ, 2008. 360 с.
62. Юрислингвистика-10: линвоконфликтология и юриспруденция. — Барнаул-Кемерово, 2010, 452с.

İngilis dilində:

63. Asimov I. I, robot. Gnome press. 1950. P. 253.
64. Beatty, M. J. It's in Our Nature: Verbal Aggressiveness As Temperamental Expression [Text] / M. J. Beatty, J. C. McCroskey // Communication Quarterly, Vol. 45, №4, Fall 1997. – P. 446 – 460.
65. Buss, A. H. Aggression pays [Text] /A. H. Buss // The control of aggression and violence. – New York: Academic Press, 1971. – P. 112 – 130.
66. Collins S. The hunger games. Scholastic Press, 2008, p.374
67. Hubert Selby Jr.Requiem for a Dream . Playboy Press 1978, p. 288
68. Infante, D. A. Aggressiveness [Text] /D. A. Infante // Personality and interpersonal communication. – Newbury Park, CA: Sage, 1987. – P. 157 – 192.
69. King S. The Shining. Doubleday Publishing Group. 1977. p.477
70. Koller, P., & Darida, P. (2020). Emotional Behavior with Verbal Violence: Problems and Solutions. Interdisciplinary Journal Papier Human Review, 1(2), 1-6.
71. Ozgule, M. (2016). Childrens perception of violence in daily life a qualitative analysis of childrens verbal expressions and stories (Doctoral dissertation, İstanbul Bilgi Üniversitesi), 64 p.
72. Punke M.The Revenant. Publishers Weekly. May 6, 2002, p. 31.
73. Rosenthal, L. J., Byerly, A., Taylor, A. D., & Martinovich, Z. (2018). Impact and prevalence of physical and verbal violence toward healthcare workers. Psychosomatics, 59(6), 584—590 p.
74. The Verbally Abusive Relationship, Patricia Evans. Adams Media Corp 2010, 240 p.

Elektron resurslar:

75. **Hata! Köprü başvurusu geçerli değil.**
76. [https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1941-1945-war-leader/victory- in-europe-day/](https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1941-1945-war-leader/victory-in-europe-day/)
77. https://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/specials/attacked/transcripts/bushaddress_092001.html

78. Михалева О.Л. Политический дискурс: способы реализации агональности. URL : <http://rus-lang.isu.ru/about/group/mikhaleva/state2/>

79. Пильгун Е.В. Теоретические основы политического дискурса. URL: http://www.fir.bsu.by/chairs/ee/publications_ee/pilgun/pilgun_2012_sbornik_molod_uchen.pdf.

80. Рыбакина А.В. Проблемы политического дискурса// URL: http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/II/uch_2009_II_00039.pdf.